

Cumhuriyet Dönemine Geçiş Sürecinde Diyarbakır'da İktisadi-Mali ve Sosyal Yapı Economic, Financial and Social Structure in Diyarbakır During the Transition Period of Republican Phase

Tahir Ögüt* - Çiğdem Çadircı**

Özet

Diyarbakır, uzun bir imparatorluk tecrübesi sonrasında reformist bir sürecin başlangıcını temsil eden Cumhuriyet dönemine geçişte de tarihi konumuna uygun olarak idari, kültürel ve ekonomik merkez olma durumunu sürdürecektir. Her ne kadar Osmanlı dönemindeki kalkınmacı yaklaşımlar uygulanmak istenmişse de sosyal yapıdaki yetersizlikler, idari ve mali sorunlardan dolayı hedeflere ulaşmanın uzağında kalmıştır. Cumhuriyet sürecine geçişle kamu müdahaleciliğinin merkezde olduğu bölgesel kalkınmacı bir yaklaşımla "Birinci Umum-i Müfettişlik" kurulacaktır. Bu durum Güneydoğu Anadolu'nun ekonomik gelişmişlik sorununun aşılmasında kamunun coğrafi temelli genel kalkınmacı politik yaklaşımı hakkında da önemli ipuçları vermektedir. Ancak Diyarbakır'da kalkınma yetersizliği sorunuyla mücadelede devralınmış sosyal yapının niteliği, mali uygulamalar, sanayi ve tarımsal üretim gibi faktörler belirleyici olacaktır.

Anahtar kelimeler: Diyarbakır, Güneydoğu Anadolu, Kalkınma, Cumhuriyet, Sanayi, Tarım, Sosyal Yapı.

Abstract

Diyarbakır, after a long imperial experience and in the transition to the Republican period that represents the beginning of a reformist phase, will continue to be administrative, cultural and economic center in accordance with its historical position. Although developmental approaches have been tried to apply during the Ottoman period, it has been stayed away to achieve the objectives due to the deficiencies in the social structure, administrative and financial problems. With the transition to Republican phase, "Birinci Umum-i Müfettişlik" taking public intervention in the center with a regional developmental approach is going to be established. This gives significant clues about overcoming the economic development of Southeastern Anatolia as well as on the general developmental geographic-based political approach of the public. However, the nature of the inherited social structure, financial applications, factors such as industrial and agricultural production factors will be decisive in the struggle to the problem of development in Diyarbakır.

Key Words: Diyarbakır, Southeastern Anatolia, Development, Republic, Industry, Agriculture, Social Structure

* Yrd.Doç.Dr. Kilis 7 Aralık Üni. İİBF, İktisat Bölümü, e-mail: tahirotut27@hotmail.com

** Araş.Gör. Harran Üni. İİBF, e-mail: cigdemcadirci10@hotmail.com

Gazi

Akademik
Bakış
141
Cilt 7 Sayı 13
Kış 2013

Giriş

Diyarbakır tarihsel süreçte idari ve iktisadi merkez olma özelliğine sahip olup bu konumunun şekillenmesinde Hint ve İran ticaretinin kavşağında bulunması belirleyici olmuştur¹. Cumhuriyet dönemine geçiş aşaması öncesinde, XIX. yüzyılda da Diyarbakır geçmiş dönemlerdeki kadar olmasa da merkez olma özelliğini korumuştur². XX. yüzyıl başlarında her ne kadar kayda değer bir ekonomik atılım gerçekleşmişse de³ I. Dünya savaşı sürecinde ciddi tahribatlara maruz kalmıştır⁴. Cumhuriyet sürecine henüz geçiş aşamasında Şeyh Said isyanıyla Diyarbakır 7 Mart 1925'de isyancılar tarafından kuşatılacak⁵ ve böylelikle bölgedeki yönetim anlayışında güvenlik mülahazaları öne çıkacaktır.

Diyarbakır'da Şeyh Said İsyanı sürecini takip eden aşamada kamuca özel bir yönetim anlayışının uygulaması zorunluluk olarak görülecektir. Bu özel yönetim yaklaşımının sonucu olarak I.Umumi Müfettişliği 27 Mart 1927'de 164 numaralı kanunla kurulmuştur. Umum müfettişliğin yetki alanı ise aynı kanunla Diyarbakır (Diyarbekir)'in idari merkezde olduğu, Elazığ(El-Aziz), Urfa, Bitlis, Hakkâri, Siirt, Mardin ve Van vilayetleri olarak belirlenmiştir⁶. Koçgiri isyanı sonrasında Umum Müfettişlik bölgesine Ağrı'da katılmıştır. Umumi Müfettiş uygulamasıyla bu teşkilata hükümetin vekili ve bakanların temsilcisi olma görevleri yüklenmiştir. Bölgedeki valilikler ve alt birimleri faaliyetleriyle ilgili verileri müfettişliğe raporlamak ve talep edildiğinde de açıklama yapmakla yükümlü olmuşlardır. Umumi Müfettişler bölgelerindeki ekonomi, iskân, sağlık ve sosyal sorunların ivedilikle aktarılmasından da sorumlu tutulmuşlardır⁷.

Yetki alanlarında teftiş ve tahkikat yapma yetkisine sahip olan bu birim Başbakanlığa senelik raporlar hazırlamakla da yükümlü kılınmıştır. Müfettişlik raporlarından merkezi idarenin beklentileri bölgesel sorunlar ve çözüm önerilerine dönüktür. Ancak devletin yeniden yapılandığı Cumhuriyet döneminde raporlardaki önerilerin daha da geniş bir perspektifte gerçekleşmesi kaçınılmaz olmuştur.⁸

1 İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840) TTK, Ankara, 1995, s.6.

2 İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e.*, s.9.

3 Donald Quataert, Osmanlı İmalat Sektörü, Çev.: Tansel Güney, İletişim, İstanbul, 1999, s.123

4 Ali Emîrî Efendi, Osmanlı Doğu Vilayetleri, Yayına Hazırlayanlar: Abdulkadir Yuvalı-Ahmet Halaçoğlu, Babiali Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.58.

5 Nejat Göyünç, "Diyarbakır", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 9, İstanbul, 1994.s.465-469.

6 I.Umumi suretinde teaddisi, dâhiliye vekâleti celilesi 22 kanuni evvel 1927 tarih ve 1/3261 numaralı tezkiresiyle vuku bulan tekâlifi üzere icra vekillerinin 22 kanuni evvel 1927 tarihli tasvibiyle de kabul edilmiştir BCA(Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi),027-70-7, Sene; 1927.

7 Yeliz Batı, "General Kâzım Dirik Ve Trakya Umum Müfettişliği", Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi 2008,s.74

8 19.01.1932 tarihli raporda Belediyelerin ve hususi idarelerin iki yüz bin liralık ve daha büyük inşaatları yaptırmak salahiyetleri bulunduğunu fakat bu idarelerin bu inşaatları başarma kabiliyetlerinden yoksun olduğu belirtilmektedir. Bu sebeple heba olan bu paraların kısmen olsun kurtarılabilmesi için inşaat ve tesisatın merkezde teşkil edilebilecek(Mesela Nafia vekâletinde) mütehasıs bir idarenin nezdinde olması teklif edilecektir. BCA, /69/457/3, Sene;. 1932.

Müfettişlik Umum bölgesinde merkezi idarenin beklentileri oldukça yüksek bir seviyede olmuştur. Bu beklentilerin sonucunda Başbakan İsmet İnönü 1935'de bölgede bir inceleme ve değerlendirme gezisine çıkmıştır. Bu gezinin sonunda hazırladığı Kürt Raporu'nu Cumhurbaşkanlığı ve Bakanlar Kurulu'na sunmuştur. İnönü'nün raporunda bölgesel sorunların merkezinde iktisadi ve mali sorunların olduğu anlayışı öne çıkmıştır⁹. İsmet İnönü'nün hazırladığı bu rapordan sonra Birinci Umumi Müfettişliğine Abidin Özmen atanmıştır¹⁰.

Bir kriz sürecinin sonucunda yapılan bu birim, faaliyetlerini yine kriz dönemlerini temsil eden 1929-30 Dünya Ekonomik Buhranı ve İkinci Dünya Savaşı sürecinde devam ettirmiştir¹¹ Umum müfettişliklerin beklentilere cevap verebilmesi bir yana, II. Dünya Savaşı sonrasında demokratik bir ülkeye uygun olmadığı eleştirilerine de maruz kalmıştır. Bu idareler 1948'den itibaren bütçeye karşılık konulmamasıyla fiilen 1952'de de Genel Müfettişlik Teşkiline dair kanunla hukuken sona ermişlerdir¹².

1. Demografik Yapı

1.1 Nüfusun Genel Miktarı

Osmanlı imparatorluğunda, 1907 nüfus verilerine göre Diyarbakır Vilayetinin nüfusu 394.000'dir. Vilayetin toplam alanı ise 46,8 Km² olup nüfus yoğunluğu ise kilometre kareye 46,8 kişi olup bu yoğunluk seviyesi 8,4 kişi ile Batı vilayetlerinin gerisinde bir yoğunluğa sahiptir¹³. Ali Emiri Efendi'ye göre ise 1912'de nüfus 619825 kadar olup bunun 123264'ü Hristiyanlardan oluşmaktadır¹⁴.

Cumhuriyetin ilanından sonra Türkiye'de nüfusun sayı ve niteliklerini belirlemek üzere ilk olarak 1927 yılında nüfus sayımı yapılmıştır. Bu sayıma göre vilayetin kümülatif nüfus verileri Tablo:1'de görüldüğü gibidir.

Tablo: 1 Diyarbakır ve kazalarında nüfusun genel yapısı /1927

Şehir ve Kazaları	Erkek	Kadın	Toplam	Toplam Alan/Km ²	Nüfus Yoğunluğu	Mahalle /Köy/ Mezra Sayısı
Diyarbakır	50548	48143	98691	7150	13,8	617
Çermik	8024	9284	17308	1420	12,2	122

9 Doğu İlleri verimli bir hale gelmedikçe bütçenin ve devlet kudretinin artması beklenemez. Aydoğan,2004, s:4.

10 Bahattin Demirtaş, "Doğu Ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Eğitim Ve Öğretim(1923-1938)"Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi (Mayıs 2008),s.67

11 Ayrıntılı bilgi için: Bülent Varlık, Umumi Müfettişler Toplantı Tutanakları-1936, Dipnot Yayınları.

12 Birinci umum müfettişliğine ilk atama 1928'de de İbrahim Tali Öngören, sonrasında da 1935'de Abidin Özmen atanmıştır. Tuğba Korhan, "Cumhuriyet Döneminde Umum Müfettişlikler İle İlgili Bir Değerlendirme", Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (DÜSBED) ISSN: 1308-6219, Nisan 2012, Yıl-4, S.7, ss.134-144.

13 Tefrik Güran, Osmanlı Tarım Ekonomisi(1880-1914), Eren Yayınları, İstanbul, 1998, s.65.

14 Hristiyan nüfusta 55 890 ile ilk sırayı Ermeniler 37 976 ile Süryaniler oluşturmaktadır. Ali Emiri Efendi'ye göre bu nüfusa sayıları 100000 kadar olan ve tamamı konar-göçer olanlar bu verilerde yer almamaktadır. Ali Emiri Efendi, Osmanlı Doğu Vilayetleri, Yayına Hazırlayanlar; Abdulkadir Yuvalı-Ahmet Halaçoğlu, Babıali Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.56.

Gazi

Ergani Maden	8 994	9841	18835	1595	11,8	152
Kulp	5286	5946	11232	1010	11,1	116
Lice	11367	10191	21558	1770	12,2	131
Silvan	13168	13524	26692	1930	13,8	218
Toplam	97387	95929	194316	14875	13,0	1 356

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1927 Umum Nüfus Tahriri, s.61'deki verilerden düzenlenmiştir.

Diyarbakır'da nüfus miktarının Osmanlı dönemine göre düşüşü gerçekleşmiş olup, bu durum vilayet sınırların da değişmesinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü Osmanlı idari tasnifinde Diyarbakır Vilayeti Âmid, Harput(Mamuratül Aziz), Siverek, Siirt, Mardin, Midyat ve Nusaybin gibi yerlerden oluşmaktaydı. Diyarbakır merkez ve kazalarındaki nüfus yoğunluğu genel olarak dengeli dağılmakta olup bu dönemdeki nüfus yoğunluğu km² başına düşen 8.4 kişi ile¹⁵ Osmanlı döneminde olduğu gibi yine Türkiye ortalamasının altında bulunmaktadır.

1.2. Nüfusun Yaş Ve Cinsiyet Durumu

Nüfus niteliğinde niceliksel olarak yaş dağılımının belirlenmesi çalışma çağındaki potansiyelin belirlenmesi bakımından önem arz etmektedir. Bu bağlamda vilayetteki nüfusun genel olarak yaş dağılımı aşağıdaki gibidir;

Tablo:2 Diyarbakır ilinde nüfusun yaş durumuna göre dağılımı /1927

Cinsiyet	1 yaş altı	1-2 yaş	3-6 yaş	7-12 Yaş	13-19 Yaş	20-45 Yaş	46-60 yaş	61-70 yaş	71 ve üstü	Yaşı meçhul
Erkek	4122	10170	12068	10381	12820	36246	6 417	2 879	1043	154
Kadın	3060	8063	11015	6809	10361	43900	8 915	2 452	1239	75
Toplam	7182	18233	23083	16940	23181	80146	15332	5 331	2282	229

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1927 Umum Nüfus Tahriri, s.166'deki verilerden düzenlenmiştir.

Nüfus verilerine göre erkek nüfus %50,1 kadın nüfus ise %49,9'luk oransal dağılımlarıyla cinsiyet esası üzerinden dengeli bir yapı bulunmaktadır. Fakat Tablo:2'de nüfusun yaş durumuna göre dağılımına bakıldığında 20-45 yaşları arasında olan nüfusun diğer yaş dilimlerine göre daha yoğun olduğu görüldüğünden genç bir nüfus yapısının varlığı da öne çıkmaktadır. Bireylerin çalışma gücü bakımından en verimli oldukları bu dönemde erkek nüfusunun kadın nüfusa göre oldukça düşük olduğu görülmektedir. Bu durum savaş dönemindeki erkek nüfus kayıplarından kaynaklanmaktadır. Nüfusun cinsiyet dağılımında 12 yaş altı çocuk dağılımında genel verideki dağılımdan farklı olarak erkek nüfusun lehine bir yoğunluğun varlığı öne çıkmaktadır. Çocuk cinsiyet yaş

15 Tefvik Güran, Osmanlı Tarım Ekonomisi(1880-1914), Eren Yayınları, İstanbul, 1998, s.65-

Görüş

Akademik
Bakış

144

Cilt 7 Sayı 13
Kış 2013

guruplarında en çarpıcı veriler ise 7-12 yaş aralığında erkek yoğunluğu ile öne çıkmaktadır. Bu durum faal nüfusun en yoğun olduğu 20-45 yaş aralığındaki erkekler aleyhine olan yoğunluğun zamanla dengeleneceğinin de göstergesidir.

1.3.Nüfusun Eğitim Durumu

Diyarbakır'da Latin alfabesine geçişin henüz gerçekleşmediği bir dönemde yapılan nüfus sayımında okuryazar oranı aşağıdaki tabloda görüldüğü gibidir¹⁶.

Tablo:3 Diyarbakır ilinin okuma yazma bilen-bilmeyenlere göre dağılımı /1927

	Okuma Yazma Bilen			Okuma Yazma Bilmeyen		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Diyarbakır	4046	936	4982	45758	46463	92221
Çermik	343	15	358	7597	9173	16770
Ergani maden	230	3	233	8734	9773	18507
Kulp	142	-	142	5144	5946	11090
Lice	464	14	478	10903	10177	21080
Silvan	418	15	433	12521	13380	25901

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1927 Umum Nüfus Tahriri, s.166'daki verilerden düzenlenmiştir.

Diyarbakır'da 19 okulun mevcut bulunduğu 1927'de genel okuryazarlık oranı erkeklerde %5,86 kadınlarda ise %1.03 seviyesindedir. Türkiye ortalaması ise erkeklerde %13 kadınlarda da %4 seviyesindedir¹⁷. Diyarbakır ilinin okur-yazarlık oranı sonuçları Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu bölgesinde kız çocuklarının yaygın eğitim sürecine katılmadıklarının göstergesidir. Kadınların Okur-yazar olanlarının yoğunluğunda ise şehir merkezinde ikamet edenler lehine bir yoğunluk söz konusudur.

Diyarbakır'da okur-yazarlık oranının oldukça düşük olmasının sebepleri İsmet İnönü tarafından hazırlanan 1935 tarihli Şark raporunda değerlendirilmiştir. Bu raporda öne çıkan başlıklar; bölgede Türkçe kullanımının sınırlılığı, vilayet bütçesinin sınırlı olması ve mali disiplinden taviz verilmemesinden dolayı okullaşma seviyesi ve öğretmen istihdamındaki yetersizlik üzerine odaklanmıştır. Diyarbakır ve diğer Güneydoğu vilayetlerinde okullaşma sorununun aşılması için 1928'den itibaren İl Özel İdaresinden maarif tahsisatının artırılması konusu gündeme gelecektir. Vilayetten ve Umum Müfettişlikten

16 Latin esasından alınan harfler 3 Kasım 1928 'de, 1353 sayılı kanunla kabul edilmiştir. Harf devrimi yazı dilinde kullanılan Arap harflerinin yerine yeni Türk harflerinin alınmasını ifade etmektedir. Neriman Tongul, "Türk Halk İnkılabı" Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi Mayıs-Kasım 2004, ss.125-145.

17 Bu dönemde okur-yazarlığın yerleşmiş yerleri esasına göre dağılımı ise kentlerde % 30 ve köylerde ise % 6 civarında bulunmaktaydı. Neriman Tongul, "Türk Halk İnkılabı" Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Mayıs-Kasım, ss. 125-145.

gelen bu taleplere uygun olarak sayım, kazanç, arazi ve müsakkafat vergilerinden maarif'e yapılan tahsisatlar arttırılacaktır. Maarif'e yapılan tahsisattaki 1923'den beri devam eden artış oranı Dünya Ekonomik Buhranı döneminde bile devam edecektir¹⁸.

1.4.Dinsel İnanç Durumu

Osmanlı imparatorluğunun her yerinde olduğu gibi Diyarbakır da dinsel inanç temelinde farklılık ve çeşitliliklere sahip olan bir yerdir. Diyarbakır'ın tarihi demografik yapısında öne çıkan karakteristik bir özelliği de bulunmakta olup bu durum Ermeni ve Süryani nüfusunun yoğun olduğu yerlerden biri olmasıdır.¹⁹Ancak XIX. yüzyıldaki şehrin dinsel temelli etnik yapısında Müslüman nüfusunun yoğun yapısı öne çıkmaktadır.²⁰

Dinsel temelli etnik yapının Cumhuriyet dönemine intikal eden yapısı ise aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir;

Tablo:4. Diyarbakır İlinde Yaşayan Nüfusun Dinlere Göre dağılımı /1927

Cinsiyet	İslam	Katolik	Protestan	Ermeni	Musevi	Sair Dinler	Dinsiz Veya Dini Meçhul
Erkek	93253	120	35	1168	219	1415	42
Kadın	92372	190	57	1322	173	1689	6
Toplam	185625	310	92	2490	392	3104	48

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü,1927 Umum Nüfus Tahriri, s.210'daki verilerden düzenlenmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında dinsel yapıda çeşitliliğin olmasıyla birlikte Dünya savaşının da bir sonucu olarak oransal dağılımda Müslümanlar lehine oldukça yoğun olan bir artış meydana gelmiştir. Diyarbakır Hıristiyan gruplarından Süryanilerin diğer dinler başlığında verilmiş olmasında da yine savaş dönemi koşullarının etkisi öne çıkmaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki demografik yapının niceliği kadar niteliği de devralınan üretim ilişkisinin yapısal durumu bakımından önem arz edecektir²¹.

1.5.Nüfusun Analitik Yapısı

Diyarbakır kültürel yapısının belirlenmesinde ailelerde kullanılan diller vilayetin kültürel yapısı ve bileşimi hakkında önemli verileri yansıtacaktır.

18 Bahattin Demirtaş, "Doğu Ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Eğitim Ve Öğretim(1923-1938)" *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* (Mayıs 2008),ss.65-88.

19 Ermeni nüfusunun yoğun olduğu yerlerden diğerleri ise Erzurum Sivas, Van, Elazığ ve Bitlis'tir. Kemal K. Karpat, *Osmanlı Nüfusu(1830-1914)*Çeviren Bahar Tırnakçı, İstanbul, 2010, Timaş Yayınları,s.140.

20 İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yansında Diyarbakır (1790-1840)* Ankara, Türk Tarih Kurumu 1995, s. 116

21 Hani'de 1860'da 300 Müslüman iplik eğiren aileye karşı 150 de Hıristiyan aile bulunmaktadır. Donald Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü, Çev.; Tansel Güney, İletişim, İstanbul, 1999,s.70*

Görüş

Vilayette konuşulan dil ile ilgili sorgulamanın sonuçları ise aşağıda belirtildiği gibidir;

Tablo:5 Diyarbakır İlinin Anadil İtibarı ile Dağılımı/1927

	Türkçe	Kürtçe	Ermenice	Arapça	Farsça	İbranice	Sair Dinler
Erkek	30367	64084	415	1157	30	37	201
Kadın	25784	68125	540	1049	3	41	349
Toplam	56151	132209	955	2206	33	78	550

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü,1927 Umum Nüfus Tahriri,s.23'deki verilerden düzenlenmiştir.

Tablo:9 da ilin anadil itibarı ile dağılımında aile içinde konuşulan dillerden Kürtçenin yoğunluğu öne çıkmaktadır. Ancak aileler içinde konuşulan dillerden Türkçe kullanımı Kürtçe kullanımının %42'si gibi bir seviyeye sahiptir. Yukarıdaki veriler dinsel inanç verileriyle karşılaştırıldığında ise gayrimüslimler arasında da Türkçenin yoğun olarak aileler içinde konuşulduğu durumu öne çıkarmaktadır. Okullaşmanın sınırlı olduğu bir ortamda Türkçe kullanımının şehirdeki varlığı, bu dilin bir üst kültür unsuru olması kadar milliyet temelli sosyal bir gerçekliğinde yansımalarıdır.

İlçelere göre aile içi dil kullanımı ise aşağıdaki gibidir;

Tablo:6 Diyarbakır Kazalarında Anadil Dağılımı/1927

Konuşulan Dil	Çermik	Ergani	Kulp	Lice	Silvan
Türkçe	4400	14073	332	2109	1250
Kürtçe	1726	4645	10439	19130	24680
Ermenice	-	15	81	183	108
Arapça	1	-	1	131	191
Farsça	-	7	-	-	24
İbranice	-	-	-	-	-
Sair Diller	-	-	379	4	81

Kaynak:Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü,1927 Umum Nüfus Tahriri,s.23'deki verilerden düzenlenmiştir.

Diyarbakır kazalarında aile içi konuşulan dillerden Kürtçe kullanımının yoğunluğu söz konusudur. Ancak Ergani kazasında Türkçenin kullanım yoğunluğunun yüksek olmasıyla diğer kazalardan farklılaşmaktadır. Osmanlı hâkimiyetinde zaman zaman faal olan Ergani Madeni Hümayun işletmesinin varlığı²² bölgede kullanılan dil bakımından farklılaşmanın sebeplerinden olmalıdır. Türkçe ve

22 Fahrettin Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban- Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, TTK, Ankara, 1997.

Kürtçe kullanımı yoğunluklarındaki farklılaşmalarda öne çıkan hususlardan biri de yerleşim alanlarının şehirleşme kimliklerine sahip olma düzeyleridir.

1.6. İstihdam Durumu

Düşük nüfus yoğunluğu ve varlığına sahip olan vilayetteki genel istihdam durumu aşağı tabloda görüldüğü gibidir;

Tablo:7 Diyarbakır ilinin genel istihdam durumu /1927

Cinsiyet	Ziraat	Sanayi	Ticaret	Serbest	Memur	Hâkim	Ordu	P.T.T.	Muhtelif	Meçhul
Erkek	31779	2 205	2 379	657	624	396	7464	58	2077	48661
Kadın	8 145	183	49	39	5	-	-	-	216	87258
Toplam	39924	2388	2429	696	629	396	7464	58	2293	135919

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü,1927 Umum Nüfus Tahriri,s.18'deki verilerden düzenlenmiştir.

Diyarbakır'da nüfusun büyük bir kesiminin tarım sektöründe çalıştığı görülmektedir. Sanayi ve Ticaret her ne kadar Tarım istihdamından sonra gelmiş olsalar da yoğunlukları oldukça düşüktür. Memur istihdamında ordu mensupları öncelikli konumda olmasına karşın temel kamusal hizmetlerden eğitim ve sağlıkta çalışanlar hakkında verilere ise yer verilmemiştir.

Ekonomik gelişmişlik göstergelerinden olan kadın istihdamı eğitilmiş bir işgücü talebini gerekli kılmadığından dolayı tarım kesiminde yoğunlaşmıştır. Kadınların istihdamını tarım kesiminde öne çıkmasında 20-45 yaş aralığı gibi faal nüfusun en yoğun olduğu bir yapıda, kadın varlığının yüksek seviyelerde olmasının sonucudur. Diğer bir etken de kadın istihdamının tamamlayıcı bir işgücü olarak toplumsal yapıda yer edinmesinden kaynaklanmaktadır. Ancak tarım sektöründe de kadın istihdamı vilayet genelinde dengeli olup Çermik kazasında kadın istihdamı en yüksek seviyededir. Kadın istihdamı bakımından en avantajlı konumda olması beklenebilecek olan memur istihdamında bile kadınların sayısı 5 kişiden ibarettir.

Tablo:8 Diyarbakır'ın Kazalara Göre İstihdam Durumu /1927

	Çermik		Ergani maden		Kulp		Lice		Silvan	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Ziraat	3138	2963	2665	286	2500	1520	3235	716	5265	464
Sanayi	282	47	65	1	24	20	103	7	158	26
Ticaret	173	4	61	-	30	1	133	3	241	5
Serbest	45	2	37	1	16	-	48	2	127	3
Memur	45	-	29	-	36	-	40	-	51	-
Hâkim	2	-	3	-	1	-	4	-	3	-
Ordu	9	-	74	-	35	-	2324	-	197	-
P.T.T.	-	-	6	-	1	-	4	-	4	-
Muhtelif	114	7	28	-	22	2	348	17	153	22

Gayri

Toplam	3808	3023	2968	288	2665	1543	6239	745	6199	520
Meçhul	4132	6165	5996	9488	2621	4403	5128	9446	6740	12875

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1927 Umum Nüfus Tahriri, s. 188'deki verilerden düzenlenmiştir.

Tarımdan sonraki üretim sektörü olan Sanayi kesimi Cumhuriyetin ilk yıllarında Osmanlı döneminin gerisine düşmüştür. Bu durum Diyarbakır ekonomisi üzerinde savaş dönemindeki tahrip edici etkilerin sanayi kesimi üzerinde çok belirgin olduğunun da göstergesidir. Osmanlı dönemindeki sanayi kesiminin merkezinde yer almış olan dokumacılık sanayi hakkındaki durum ise ileriki aşamada değerlendirilecektir.

2. İktisadi Sektörler

Cumhuriyetin ilk yıllarında gayrisafi milli hasılanın %67'sini tarım %23'ünü hizmet ve ancak %10'nunu ise sanayi sektörleri oluşturmaktaydı. Kişi başı milli gelir ise 65 Dolardan ibarettir²³. Diyarbakır'da da genel iktisadi yapı da sektör analizleri üzerinden gerçekleştirilecektir.

2.1. Tarım

2.1.1. XX. Yüzyıl başlarında Tarım

Diyarbakır'da XX yüzyıl başında Tarım ekonomisinin durumunu 1909 ve 1914 sayımlarına göre belirleyebilmek mümkündür. Diyarbakır bölgesindeki ortalama işletme büyüklüğü bu dönemde 26,3 dönüm ile Anadolu ortalamasının altındadır. Bu durum Diyarbakır'da geçimlik üretim ilişkisinin tarımsal üretimin merkezinde olduğunun göstergesidir. Geçimlik üretim ilişkisinin merkezde olmasında sermaye yoğunluğu ve teknolojik girdi yetersizliği gibi yapısal sorunlar belirleyici olduğu gibi ulusal ekonomi ve Dünya ekonomisiyle bütünleşememe sorunu da efektif tarım sürecine geçişte sınırlandırıcı faktörler olmuşlardır. Tarım işletmelerinin büyüklükleri kadar bunların yoğunlaştıkları arazi ölçüt miktarlarının niteliği de önem arz etmektedir. 1909 verilerine göre 22 156 tarım işletmesi mevcut olup bunların büyüklük dağılımları dengeli olmanın uzağındadır. Bunlardan 50 dönümden fazla arazisi olan 9300 tarım işletmesine karşın 4856 işletmenin toprak varlıkları ise 10'ar dönümden daha azdır²⁴.

Sermaye ve teknik girdi yetersizliğinden dolayı üretim ilişkisi bakımından da bazı karakteristik eylemler de gerçekleştirilmiştir. Mesela Diyarbakır'da tarımsal üretim ovalık bölgelerden ziyade Karacadağ bölgesinde yapılmaktaydı. Çünkü meşelik alanların yakılarak tarıma açılması yüksek verimlilik sağlamaktaydı. Daha az emek girdisine ihtiyaç duyulan bu tarım metodunda verimliliğin kaybedilmesi sonrasında yenilerinin açılmasına girililmekteydi²⁵.

23 İsmail Türk, "Atatürk ve Mali Sistem", *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişimi*, AÜSF- Türkiye Ekonomi Kurumu, Ankara, 1982, ss.7-22.

24 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914, s.28.

25 Tefvik Güran, *Osmanlı Tarım Ekonomisi (1880-1914)*, Eren Yayınları, İstanbul, 1998, s.90.

Diyarbakır'ın Osmanlı dönemindeki 1907 verilerine göre toplam yüzölçümü 46,8 km², ekili arazilerin miktarı da 3.1 kilometrekaredir. Ekili arazilerin toplam arazi miktarına oranı ise %6,6 orana karşılık gelmekteydi. Vilayette en yaygın tarımı yapılan tahıl ekim alanları ise 1909 ve 1914 verilerine göre ise şu şekildedir.

Tablo:9 Tahılların Üretim Miktarı(ton)/1909-1914

Üretim Bölgesi	Buğday	Arpa	Çavdar	Darı	Mısır	Pirinç
Diyarbakır 1909 Yılı	131082	17705	58	6213	69	6359
Diyarbakır 1914 Yılı	116022	32763	-	12584	554	2332

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914, s. 32, s.89,s.99 s.161 ve s.173'daki verilerden düzenlenmiştir.

Tarım yapılan alanların oldukça sınırlı kalmasına rağmen kırsal kesim emek piyasasında bir arz fazlası da bulunmaktaydı. Bu yapısal sorunun sonucu olarak yüzyıl başlarında Diyarbakır, Adana ile Tarsus'un mevsimlik tarım işçisi ihtiyacının karşılanmasına katkıda bulunmaktaydı²⁶. Diyarbakır tarımında emek arzının yüksek olmasında temel ekonomik faaliyetin hayvancılık olması belirleyici olan unsurlardandı. Diyarbakır'da hayvan ve hayvansal ürünlerin genel tarımsal üretimdeki ağırlığı ise %41 seviyesinde gerçekleşmişti²⁷.

Diyarbakır tarımsal üretiminde arazi tasarrufu kadar ortaklığında yaygın olduğu bir üretim ilişkisi bulunmaktaydı²⁸.

2.1.2.Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tarım

Cumhuriyetin ilk yıllarındaki tarımsal faaliyet alanlarının dağılımı aşağı tabloda gösterildiği gibidir;

Tablo:10 Diyarbakır'da Tarım Alanları ve Üretim İlişkisi/1927

İller	Ekili Arazi Miktarı Km ²	Tarım / Vilayet Alanı(%)	Ürün Grupları(Dönüm)			Ürün/Toplam Üretim Alanı(%)		
			Tahıl	Baklagiller	Sınai Bitkiler	Tahıl	Baklagiller	Sınai Bitkiler
Diyarbakır	472 000	2.64	458 450	10 242	4 097	96.9	2.2	0.9
6.Bölge	1 573	1.44	1821821	49 746	15 816	96.5	2.7	0.8

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1927 Umum Nüfus Tahriri, '61'deki verilerden düzenlenmiştir.

26 Tefik Güran, Osmanlı Tarım Ekonomisi(1880-1914), Eren Yayınları, İstanbul, 1998, s.65.

27 Tefik Güran, *a.g.e.*, Eren Yayınları, İstanbul, 1998, s.78.

28 Diyarbakır'daki ortakçılık tipleri ise şunlardı; Kuvvet akçesi denilen bir avans ödemesiyle toprak sahibin köylüye çift hayvanları ve ekipman için ödemedede bulunması. Tohumluğun da toprak sahibi tarafından karşılanması, ürünün de yarı yarıya paylaşılması. Bütün üretim vasıtaları ve tohumluk toprak sahibi tarafından karşılanmasında ürünün 2/3 toprak sahibine, 1/3'ü ise çiftçiye bırakılmaktaydı. Toprak sahibi sadece tohumun yarısını karşılamakta olduğu durumlarda ise ürünün 1/4'ünü almaktaydı. Tefik Güran, Osmanlı Tarım Ekonomisi(1880-1914), Eren Yayınları, İstanbul, 1998, s.139.

Görüş

Tarım alanlarının sınırlı kullanımı ve buğday öncelikli olmak üzere tahıl üretiminin merkezde olduğu üretim ilişkisi bulunmaktadır²⁹. Bu durum üretim fonksiyonlarındaki değişmemiş olan durumun doğal sonucudur. Çünkü Güneydoğu Anadolu Bölgesinde karasal iklim özelliğinin sonucunda tarımsal ürün çeşitliliği sınırlı olduğu kadar verim düzeyleri de düşüktür. Tarımsal verimliliğin artırılmasında da sulama yatırımları önem arz edecektir³⁰. Ancak sulu tarım sürecine geçiş kamusal merkezde altyapı yatırımlarını zorunlu kılmaktadır³¹.

Üretim vasıtaları olan tarım işletmelerinin büyüklüğü, çeki hayvanı ve sair hayvan varlıkları ise şu şekildedir;

Tablo:11 Genel nüfusa göre çiftçi nüfusu /1927

Üretim Bölgesi	Ortalama Çiftçi Ailesi Birey Miktarı	Her bir çiftçi ailesine düşen, Arazi Miktar ve Hayvan Varlığı		
		Ekili arazi (dönüm)	Çift Hayvanları Sayısı	Çeki ve Kümes Hayvanları Dışındaki Varlık
Diyarbakır	5.0	25.3	2.31	20,7
6.bölge toplamı	4.9	20.2	1.70	20,02

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1927 Umum Nüfus Tahriri,s.2'deki verilerden düzenlenmiştir.

Diyarbakır'daki tarımsal üretimde küçük aile tipi işletmeciliğinin varlığı aslında devralınmış mirasın sürdürülmekte olduğunun ve henüz ciddi bir dönüşümün de gerçekleşmediğinin göstergesidir. Çiftçilerin toprak varlığı miktarları ise Osmanlı döneminde XX. Yüzyıl başındaki seviyesini hâlâ sürdürmüştür. Çiftçi ailelerin sahip oldukları çift hayvanlarının sayısı ise tarımın makineleşmesi öncesinde, toprak varlığına göre yeterli düzeydedir. Ancak hayvanların çekim güçleri oldukça düşük seviyede olduğundan hafif saban türleri toprak sürümünde kullanılmaktadır. Diyarbakır'da 1932'de bile tarımsal makinelerin etkin olarak kullanıldığı yegâne yer ise bir kamusal faaliyet bölgesi olan Diyarbakır Numune Çiftliği alanıdır³². Köylü ailelerin sahip oldukları ortalama 20'şer

29 Diyarbakır buğdaydan başka arpa, kaplıca, pirinç, darı, mısır, yulaf gibi tahıl ürünleri tarımı yapılmaktadır. Bu dönemdeki Türkiye'de ise 1927 buğday üretimi 22383714 dönümde 1333150811 kilo olarak gerçekleşmiştir. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1927 Tarım Sayımı, s.29.

30 Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002,s.108.

31 Güneydoğu Anadolu bölgesinde tarım yapılabilir araziler Fırat ve Dicle havzasından yaklaşıldığında 500 m ortalama rakım seviyesine sahip iken bu nehirlerden itibaren ise 1 m yüksekliğe kadar çıkmaktadır. Bölgenin yıllık ısı ortalaması coğrafi koşulların sonucu olarak mevsimsel olarak 3-31 derece arasındadır. Yıllık sıcaklık ortalaması 17° yağış miktarı ortalaması da m²'ye 470 kg olarak gerçekleşmektedir. Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul,2002, s.346

32 Birinci Müfettişlik Teşkilat raporuna göre tarım kesimindeki nüfus yoğunluğunun yetersizliğinde Dünya Savaşı koşulları belirleyici olmuştur. BCA, 69/ 457/ 2, Sene; 1932.

Gazi

Akademik Bakış

151

Cilt 7 Sayı 13
Kış 2013

hayvan sayısı ekim yapılan alanlarda bile hayvancılığın gelir tamamlayıcı bir nitelikte yürütülmekte olduğunun göstergesidir.

Tahıl üretimi genel bir ağırlığa sahip olmakla birlikte bölgedeki üretimi yapılabilen sanayi bitkilerinin varlığı Türkiye'deki genel üretim seviyesindeki yerinin belirlenmesi bakımından önem arz etmektedir.

Tablo:12 İl ve İlçelere Göre Sınai Bitkiler Üretimi ve Ekilişi /1927

	DİYARBAKIR		TÜRKİYE GENELİ	
	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo
Patates	94	49308	135803	20738756
Pancar	163	18169	86776	23935398
Soğan	731	77356	94390	14853550
Sarımsak	8	238	9269	944421
Pamuk	2 633	61057	991279	38905 066
Susam	91	18342	460050	10961 169
Tütün	374	24954	790765	47531635
Keten	3	180	65343	2 930809

Kaynak: Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1927 Tarım Sayımı, s.71, s.74, s.81, s.84'deki verilerden düzenlenmiştir.

Sanayi bitkileri gurubundan pancar, tütün ve pamuk üretim miktarlarının ülke genelindeki üretim miktarları karşısında seviyesi oldukça düşük düzeyde olup ancak yerel ihtiyaçlara dönük seviyelerde üretim gerçekleştirilmiştir. Ancak bu ürünlerin tarımının yapılabilmiş olması bölgedeki efektif tarım potansiyelinin de olduğunun göstergesidir. Sanayi bitkilerinden sonra bölgesel, ulusal ve Uluslararası ticaret potansiyeli bakımından baklagiller önem arz etmektedir. Bunlar ise;

Tablo:13 Baklagil Üretimi ve Ekilişi/1927

	DİYARBAKIR		TÜRKİYE GENELİ	
	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo
Nohut	5560	287733	280 950	12 271 747
Mercimek	3462	190648	104 597	4 614 542
Burçak	1106	23911	674 894	39 305 518

Kaynak: Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1927 Tarım Sayımı, s.51, s.54, s.61, s.64'deki verilerden düzenlenmiştir.

Baklagiller üretimi, sanayi bitkileri gibi yine yerel ihtiyaçları karşılamaya yönelik olarak gerçekleşmiştir. Tarım sayımı verilerinde yer verilmemekle birlikte arazinin geniş olmasına karşın nüfus yoğunluğunun olduğu bir bölgede bağcılık ve meyvecilik faaliyetlerinin olması beklenebilecektir. Meyvecilik ve bağcılık faa-

liyet alanları yerel pazarların ihtiyaçların karşılanmanın ötesinde ulusal ve uluslararası ticarete konu olabilecek emtia gruplarını temsil etmektedir.

Bağcılık ve meyvecilik alanlarına yönelik verilere 1909 tarım sayımı üzerinden ulaşabilmek mümkün olmaktadır. Diyarbakır'da 1909 tarım sayımına göre 2596 badem, 1998 ceviz ağacı ve sair Sert Çekirdekli meyvelerin tarımı yapılmaktadır. Bağcılık faaliyetleri tahıl ekimine göre daha nitelikli ve yoğun emek girdisine ihtiyaç duyan bir tarımsal faaliyettir. Bağcılığın yaygınlığı üretim ilişkisinin ihtisaslaşma temelinde pazarla bütünleşme yeterliliğinin belirlenmesi bakımından da önem arz etmektedir³³. 1913 sayımına göre vilayette 175 500 dönüm alanda bağcılık yapılmakta olup üzüm üretimi ise 10 713 ton olarak gerçekleştirilmiştir³⁴. Yirminci yüzyıl başlarında bağlık alanların tarım yapılan alanlar içindeki yeri ise %12,5 gibi yüksek bir seviyededir³⁵.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Diyarbakır'da tarımsal üretimde tahıl üretimi ve hayvancılıktan sonraki en önemli faaliyet alanını Bağcılık ve üzüm yetiştiriciliği oluşturmaktadır. Üzüm bağlarının kapladığı alan 1931'de 119500 dönüm kadardır. Bağcılıkla iştigal eden tarım işletmesi sayısı 40200 olup toplam üzüm kütüğü sayısı ise 9440000'dir. Gerçekleşen rekolte 16310000 kg olup bunun 9560000 kilosu sofralık, 2309500 kg şaraplık 444500 kg ise kuru üzüm olarak piyasa yer almıştır. Bu dönemde yaş üzümün kg ortalama olarak 4 kuruş kadardır. Kuru üzüm ulusal ve uluslararası düzeyde pazarlama imkânına sahip iken Diyarbakır'daki Tekel idaresi de bu emtianın en önemli alıcıları arasında yer almıştır. Tekel idaresinin gerçekleştirdiği üzüm alımları bağcılığın sürdürülebilmesindeki en önemli etken olmuştur³⁶.

Umum Müfettişlik Diyarbakır'da kırsal kalkınmacılık anlayışı doğrultusunda meyveciliği geliştirmek için numune fidanlığı faaliyete geçirdiği gibi, Kulp ve Silvan kazalarında da fidanlıklar tesis ederek 1932'de 500.000 fidanı çiftçilere ücretsiz olarak dağıtmıştır. Diyarbakır'da fidan dağıtımında bölgeye başarılı adaptasyonu ve piyasa değerinden dolayı şeftali öne çıkmıştır³⁷. Ancak valiliğin tarımsal üretimde katma değeri arttırmaya yönelik olan bu girişimi dutluk alanların aleyhine meyve üretim alanlarının gelişmesi sonucunu doğurmaktadır. Meyve pazarlamasının ipek kozasına göre daha kolay olması ile ipekböcekçiliğinin kamuca desteklenmemesi ve nihayetinde bu sektördeki örgütlenme yetersizlikleri de ilgili sektörün gün geçtikçe daralmasına sebep olmaktadır³⁸.

33 Tefvik Güran, *Osmanlı Tarım Ekonomisi (1880-1914)*, Eren Yayınları, İstanbul, 1998, s.79.

34 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914*, s. 67, s.134, ve s.211.

35 Tefvik Güran, *a.g.e.*, s.77.

36 Birinci Umum Bölgesi'nde bağcılığın genel dağılımında Diyarbakır'ın ağırlıklı konumu Elazığ'dan sonra ikinci sırada olmuştur. Elazığ'daki toplam kütük sayısı 14567500 olmasına karşın üzümün fiyatı ise yüksek kalitesinden dolayı Diyarbakır'daki fiyatın iki katına yakın bir seviye olan 7,5 liradan gerçekleşmiştir. BCA, 69/457/15, Sene; 1932.

37 BCA, 69/457/15, Sene; 1932.

38 BCA, 69/457/2, Sene; 1932.

Gazi

Akademik
Bakış

153

Cilt 7 Sayı 13
Kış 2013

Diyarbakır'da ipek kozası imaline karşı ithal iplik kullanımını ikame etmeğe 1830'dan itibaren başlanılmıştır³⁹. Vilayette başlayan ipekböcekçiliği varlığını XX. Yüzyıl başlarında ve Cumhuriyetin ilk yıllarında da devam etmiştir⁴⁰. İpek kozası üretimi 1932 senesi verilerine göre 25146 kg olup asgari 132 kuruş/kilo azami 175 kuruş üzerinden satışları gerçekleşmiştir. Koza üretimi 344 köylü ailesi tarafından 220 adet dutlukta gerçekleştirilmiş olup ağaçların sayısı ise 1570 dönümlük arazide 91000 ağaçtır⁴¹.

Diyarbakır'ın geleneksel ihraç ürünlerinden olan ipek böcekçiliğinde önemli verimlilik sorunları bulunmaktadır. Çünkü bölgenin iklim koşullarına uyumlu olan Bağdat ırkı böcekler köylülerin bilinçsiz melezleme girişimleriyle zamanla ırk saflığını kaybetmeye başlamıştır. Koza üretimindeki temel sorunlardan biri de daralan Pazar sorunudur. Bu ürünün geleneksel pazarları olan Türkistan, Kafkasya ve İran ile dış ticaret Dünya Savaşı sonrasında durma aşamasına gelmiştir. Her geçen gün üretimi artmakta olan sentetik ipek de fiyat avantajları bakımından kozaya olan talebi daraltmıştır. Diyarbakır'da ipekçiliğin ıslahı için kurulan İpekçilik Okulu Bursa'daki İpek Enstitüsü gibi başarılı çalışmalarını gerçekleştirmenin uzağında kalmıştır⁴². Diyarbakır koza üretimindeki temel sorunlardan biri de valiliğin ücretsiz olarak dağıttığı meyve fidanlarıdır⁴³. Çünkü meyveciliğin gelişimi dut bahçelerinin tahribi sonucunu doğurmuştur.

Tarımsal üretim dönemin koşullarında Türkiye'nin genel durumuna uygun olarak Diyarbakır'da da merkezde olmuştur. Ancak tarımsal üretimin ağırlığına rağmen ekilebilir alanlar il genelinin sadece %2,64'üne karşılık gelmektedir. Ekili alanların ise %96,9'u tahıl ekimine tahsis edilmiş olup bu durum çiftçilik faaliyetlerinin efektif bir üretim tarzından ziyade geçimlik bir üretim ilişkisine dayalı olduğunu göstermektedir. Çünkü tarımsal kesiminde refah artışının göstergesi olan genel ürün çeşitliliğinin genel üretim içindeki payı %3'den daha fazla değildir. Diyarbakır'daki tarımsal üretim ilişkisi, benzer koşullara sahip olan 6. bölgenin de genel karakteristik özelliğini yansıtmaktadır. Bu bölgede ekilebilen alanların sadece %1,44'ünde ekim yapılabilmektedir.

Diyarbakır'ın ulusal ve uluslararası ekonomiyle bütünleşmesinde alt yapı yetersizliği fiyat istikrarsızlığı sorununda oldukça belirgin bir unsur olmuştur. 1929-30 iktisadi kriz döneminde ise tarım ürünleri fiyatları hızla düşmeye başlamış ve bu durumun sonucu olarak ekim alanlarında daralma gerçekleşmiştir⁴⁴. Ekonomik bütünleşme konusunda ulaşım alt yapısının yetersizliği en önemli sorun olarak öne çıkmaktadır. Bu yapısal sorunun giderilmesi

39 Donald Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü*, Çev; Tansel Güney, İletişim, İstanbul, 1999, s. 74.

40 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914*, s. 60, s. 127, ve s. 204.

41 BCA. 69/457/6, Sene; 1932.

42 BCA. 69/457/15, Sene; 1932.

43 BCA. 69/457/15, Sene; 1932.

44 Çelik Aruoba, "Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Türkiye'nin Tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar", Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişimi, AÜSF ve Türkiye Ekonomi Kurumu, Ankara 1982, s. 79-88.

için 19.yüzyılın ikinci yarısında görev yapmış olan Reşit paşanın valiliğinde Diyarbakır emtiasının ve zahiresinin ulusal ve uluslararası ticarete bütünleştirilmesi amacıyla Fırat nehri üzerinden tekne taşımacılığına teşebbüs edilmiştir⁴⁵. Ancak Diyarbakır'ın milli ve uluslar arası pazarlarla bütünleşmesi ancak Cumhuriyet döneminde mümkün olabilecekti⁴⁶.

Diyarbakır'a demiryolunun geldiği 1935'den önceki dönemde her ne kadar hayvan sırtında geleneksel bir taşımacılık ilişkisi bulunsa da nakliye bedellerinin yüksekliği en temel sorunlardandır⁴⁷. Nakliye bedellerinin ülke genelinde ekonomik entegrasyonu sınırlandırmamasından dolayı, Dünya ekonomik krizinin 1929'da başladığı bir dönemin sonunda Türkiye'de ulaşım ve haberleşme yatırımlarına önem verilerek istenmiştir. Bu politik tercihte ülke ekonomisinin bütünleştirilmesi temel bir amaçtır⁴⁸.

Ulaşım alt yapısının iyileştirmesinde demiryolunun bölgeye ulaşmasına her ne kadar önem atfedilmekteyse de bu durum tek başına belirleyici olamayacaktır. Mesela Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın 1931'de hazırladığı Güneydoğu Anadolu kaçakçılık raporunda da kara ve demiryollarının yetersizliği ve nakliye bedellerindeki yüksekliği yapısal bir sorun olarak öne çıkarılmaktadır. Demiryollarının kalkınmaya matuf sonuçlar verebilmesi bakımından kamusal işletmecilik yöntemi de önemli görülmektedir.

Diyarbakır'da kamu mercii tarafından tarımsal kalkınma potansiyeli tahıl, ipek böcekçiliği, hayvancılık süt ürünleri üretiminin artırılmasında görülmüştür. Ancak tarımsal üretim verimlilik sorunu taşımaktadır. Tahıl tarımında kaliteli tohumluk kullanılmadığından dolayı verimlilik seviyelerindeki istikrarsızlık kadar besin değerleri bakımında da düşük seviyeler sorunu bulunmaktadır. Mesela

45 Reşit Paşa Diyarbakır'da zahirenin kıt olduğu seneler kadar bol olduğu senelerde de köylülerin refah durumunun değişmediğini ifade etmiştir. Çünkü bolluk senelerinde dış satış imkânlarının sınırlı olmasından dolayı iç pazarda fiyatlar(ın) genel seviyesi ani olarak düşmektedir. Diyarbakır'ın ülke dâhilinde ve uluslararası pazarlarla bütünleşebilmesi için Ergani yakınlarında faaliyete koyacağı tekneler, Birecik'e kadar emtiaları taşıyacaklardır. Bu emtia grubunda ağırlıklı yeri tahılla birlikte bakır cevheri oluşturacaktır. Ancak her ne kadar deneme seferlerine başlanmışsa da nehir yatağındaki heyelanlara karşı tedbirler alınmadığı için proje akim kalacaktır. Bkz. Tahir Öğüt, 18-19.Yüzyılda Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

46 Ülke genelinde demiryolu inşasına 1930'lu yıllarda ağırlık verilmesinin sonucunda Fevzipaşa-Diyarbakır hattı 1935'de açılabilmiştir. Demiryolunun açılması sonrası süreçte ihracat buğdayda %430, koyunda %60 oranında artmıştır. M. Halis Özer, Cumhuriyetin İlk Yıllarında İktisat Politikalarının Diyarbakır ve Çevresindeki İktisadi Yansımaları(1923- 1935), CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 2012 Cilt :10 Sayı :2, ss.142- 161.

47 "Diyarbakır'dan Elâziz'e ve oradan da yine Diyarbakır'a götürülüp getirilmekte olan mezkûr hububat için birçok masarîf ihtiyar edilmektedir" BCA. 69/457/2, Sene; 1932. Bu sorun hakkında 1930 yılında Diyarbakır ile Elazığ arasındaki tahıl fiyatlarındaki farklılaşma çarpıcı bir örnektir. Diyarbakır'da 1930'da buğdayın kilosu 6, arpanın kilosu ise 3,5 kuruş iken Elazığ'da ise bu ürünlerin fiyatları sırasıyla 7 ve 6 kuruştur. BCA. 69/454/38, Sene; 1930.

48 Avni Zarakoğlu, "1929/30 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri", Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, AÜSBF, Ankara, 1981, s.89-104.

Tahıl besin değerlerinden olan glüten oranları oldukça düşük seviyelerdedir. Diyarbakır'da tohumlukların kalitesini arttırmak için 1932 senesinde tohum ıslah merkezi kurulmadığından dolayı Müfettişlik teşkilatı tarafından Numune tarlasının tohum ıslah çalışmalarına tahsisi için hükümetten izin istenmiştir⁴⁹.

Tahıl üretiminde verimliliğin artırılması için tarla zararlılarıyla ve yabancı hayvanlarla mücadeleye de girilmiştir. Kulp kazasında hasatlara oldukça fazla zarar veren domuzların itlafı bir program dâhilinde sürdürülerek 769, Çermikte ise 209 domuz avlanmıştır. Silvan kazasında 1931 senesi hâsılâtının ciddi anlamda zarar görmesine sebep olan tarla faresiyle mücadele için 1932'de başarılı bir ilaçlama programı uygulanmış ve böylelikle tahıl bir önceki yıla göre daha olumlu koşullarda hasat edilebilmiştir. İlaçlama çalışmalarında Silvan'da Fas çekirgesi, Karacadağ'daki pirinç ekim alanlarında da yeşilçekirgeye karşı ilaçlama çalışmaları başarılı şekilde gerçekleştirilmiştir⁵⁰.

Birinci Umum Müfettişliğinin 1927'de faaliyete geçmesiyle birlikte kamunun tarımsal üretime doğrudan müdahalesi belirgin hale gelmiştir. Bu amaçla tam yetkiyle donatılan müfettişlik teşkilatı senelik olarak ekim alanlarının miktarları, rekolte ve fiyatlar seviyesinde raporlar düzenlemekle yükümlü kılınmıştır. Raporlamada ayrıntılara önem verilmesi ve bu bağlamda iklim koşulları ve hastalıklar hakkında da senelik raporların hazırlanarak Dâhiliye Vekâletine teslimleri istenmiştir. Dâhiliye Vekâletine dönemsel ve senelik olarak gönderilen veriler ise bu bakanlık üzerinden Başvekâlete de arz edilecektir⁵¹

Müfettişlik tarafından verilen raporlar neticesinde kısa vadeli de olsa bazı tedbirler alınabilmektedir. Mesela Diyarbakır çiftçisinin gerekli sermaye varlığına sahip olmayacağı düşüncesinden hareketle Ankara'daki Gazi çiftliği tarafından Diyarbakır çiftçisinin kullanımına 60 kadar pulluk tahsis edilmiştir⁵².

2.2. Hayvancılık

Diyarbakır'da tarım kesimin mevcut refah durumunun artırılması beklentisinde en öne çıkan sektör hayvancılıktır. Arazinin genişliği karşısında nüfus yoğunluğunun düşüklüğü hayvancılığı elverişli bir sektör haline getirmiştir. Hayvancılığa elverişli yapısal koşullardan dolayı Osmanlı döneminden devralınan tarımsal mirasta da hayvancılığın yine merkezde olduğu görülmektedir.

1909 yılı tarım sayımına göre cinsine göre hayvan sayıları şu şekildedir;

Tablo:14 Cinsine göre hayvan sayısı(Baş)/1909

Büyükbaş hayvanlar					
Türü	Toplam	Siğır	Koşu öküzü	Manda	Koşu mandası
Miktarı	111864	58683	46797	3034	3350

49 BCA, 69/457/2, Sene; 1932.

50 BCA, 69/457/15, Sene; 1932

51 BCA, 69/454/35, Sene; 1929.

52 BCA, 69/457/15, Sene; 1932.

Küçükbaş hayvanlar				
Türü	Toplam	Koyun	Kıl keçi	Tiftik keçi
Miktarı	664624	412339	252285	-

Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914, s.72 ve s. 73'deki verilerden düzenlenmiştir.

Büyük ve küçükbaş hayvan varlıkları kadar özellikle çeki-yük hayvanlarının varlıkları da önem arz etmektedir. Tek tırnaklı hayvan varlığı doğrudan ekonomik değer olması kadar iç pazarın bütünleştirilmesinde yegâne unsur olarak öne çıkacaktır. 1909 sayımına göre vilayet genelinde 54 328 yük ve çeki hayvanı mevcut olup bunların 8525'i at, 4826'sı katır, 40977'i ise merkepten oluşmaktadır. At varlığının yüksek olması, ulaşım ve taşımacılık kadar, bölgedeki koşu öküzlerinin düşük çekim kapasitesi bakımından da önem arz etmektedir⁵³.

Osmanlı tarım sayımında da görüleceği gibi hayvancılığın yaygınlığı geleneksel bir üretim sürecinin 20.yüzyıl başında da devam etmekte olduğunun göstergesidir. Cumhuriyet dönemine geçiş aşamasındaki bölgedeki hayvan varlığı ise şu şekildedir;

Tablo:15 Çiftlik hayvanları sayısı/1927

İnek	Düve	Dana	Buzağı	Manda ineği	Manda düvesi	Manda Danası
331148	9852	14095	5540	2058	532	436

Kaynak: Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1927 Tarım Sayımı, s.124'deki verilerden düzenlenmiştir.

Tablo:16 Çeki Hayvanları Sayısı /1927

Öküz	Manda	At	Kısarak	Katır
36966	3185	958	1644	541

Kaynak: Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1927 Tarım Sayımı, s.108'deki verilerden düzenlenmiştir.

Tarım ekonomisinin bölgedeki etkinliğinde hayvan varlığı kadar niteliklerini temsil eden verimlilik düzeyleri de önem arz edecektir. Hayvan verimlilikleri küçükbaşlarda kaliteli bölgesel ırklardan dolayı daha iyi koşullara sahiptir. Ancak verimli hayvan ırklarının korunması adına yerleşik bir kültür mevcut bulunmamasından dolayı et verimliliği ve yapağı kalitesi bakımından gün geçtikçe azalmaktadır. Büyükbaş hayvanlarda verim düşüklüğü, küçükbaşlardan daha yüksek seviyededir. Mesela Karacadağ bölgesinde sığır besiciliği yaygın olarak yapılmaktaysa da koşu öküzleri en basit pullukları bile güçlükle çekebilmektedirler. İneklerdeki süt verimliliği de ortalama olarak 1,5 kg'da ibarettir⁵⁴.

53 Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri-1909, s.72 .

54 Birinci Müfettişlik Teşkilatı büyükbaş hayvancılıkta verimlik artışları için köylülerin bilinçlendirilmesi ve Diyarbakır'da kaliteli boğalardan oluşan bir inekhanenin kurulmasını da önermek-

Hayvancılıktaki temel sorunlardan biri de süt ürünleri işleme tekniğine yönelik olarak bilgi birikiminin bölge çiftçisi arasında sınırlı olmasıdır. Mesela tereyağı ve sadeyağı üretiminde bilgi yetersizliğinden dolayı verimlilik sorunları öne çıkmaktadır. Peynir üretiminin de ise yerel zevklere uygun bazı ürünlerin dışında çeşitlilik oluşturacak bir üretim kültürü bulunmamaktadır⁵⁵. Hayvancılıkla ilgili temel sorunlardan biri de salgın hastalık dönemlerinin sıklık göstermesine karşın Diyarbakır'da teknik destek sağlayacak bir birimin bulunmamasıdır.

2.3. Ticaret Ve Sanayi

2.3.1. Ticaret

Birinci Umum Müfettişlik İdaresi bölgede gerçekleşen ticaret hakkında istatistikî verilerin derlenmesine önem atfettiğinden dolayı 1930'dan itibaren düzenli olarak verileri toplayıp değerlendirmeye başlamıştır. Ancak Umum Müfettişliğin üzerinde özellikle durduğu mal hareketlerinden tarımsal ürünler piyasası öne çıkmıştır. Bu bağlamda tarım istatistiklerinin tutulmasıyla bölge dâhilindeki fiyat farklılaşmalarını belirlemek ve bu verilerden hareket ederek pazar bütünleşmesinin durumunu belirleyebilmek mümkün olabilecektir. Bu bağlamda 1930 tarımsal ürünler piyasası fiyat verileri aşağıda belirtildiği gibidir;

Tablo:17 Diyarbakır'da Tarım Ürünlerinin Fiyatları (Kilo/ Kuruş)/1930

Ürün Adı	Tedarik Yeri	Fiyatı
Buğday	Yerel	6
Arpa	Yerel	3,5
Un	Yerel	11
Mısır	Yerel	6
Beyaz Nohut	Yerel	7
Siyah Nohut	Yerel	5
Mercimek	Yerel	14
Susam	Yerel	19
Ham Bulgur	Yerel	8
İşlenmiş Bulgur	Yerel	9
Pirinç	Yerel	21
Eşbabiye(Kuru Kaysı)	Malatya	22
Eşbabiye(Kuru Kaysı)	Harput	18
Zetinyacağı	Kilis	80
İç Yağı	Yerel	50

tedir. Karacadağ bölgesinde kaliteli boğalara tesadüf edilmişse de sayıları az olup bunların inekhane için toplatılması gerektiği görüşünü de öne sürmüşlerdir. BCA, 69/457/2, Sene; 1932.

55 Birinci Müfettişlik Teşkilatı seyyar peynirci üreticilerinin ve ustabaşlarının istihdamını önermektedir. BCA. 69/457/2, Sene; 1932.

Gay

Sade Yağı	Yerel	120
Zeytin	Derik	30
Zeytin	Ayvalık	80
Adi Zeytin	Yerel	16
Sabun	Antep	70
İpek Kozası	Yerel	1400
Koyun Eti	Yerel	50
Çepit Eti	Yerel	45
Sığır Eti	Yerel	33
Tuzlu Peynir	Yerel	105

Kaynak: BCA, 69/454/38, Sene; 1930 göre hazırlanmıştır.

Diyarbakır tarımsal ürünler piyasasında mal fiyatlarının belirlenmesi kadar mal hareketliliğinin belirlenebilmesi de bu sektörün mevcut durum ve potansiyelini belirleme bakımından da önem arz etmektedir. Tarımsal üretimin merkezinde olan arpa ve buğday gibi temel mallar bölgesel ekonomik bütünleşme sürecine etkin olarak katılamamasına rağmen Ayvalık zeytini gibi yüksek fiyatlı ürünlerde ise ülke genelinde bir mal akımının gerçekleşebildiği görülmektedir. Bu durum ülke genelinde mal akımının yüksek gelir grubundaki insanların talepleri doğrultusunda gerçekleştiğinin de göstergesidir. Ayvalık zeytinin Diyarbakır'a kadar pazarlanabilmesi bir mal kıtlığından ziyade tüketici tercihlerinin sonucudur. Çünkü Diyarbakır'ın yakın çevresinden ve özellikle de Derik'ten daha düşük fiyatlarla zeytin sağlanabilmektedir.

Ürün fiyatlarının değerlendirilmesinde bölgede yaygın olan hayvancılık faaliyetlerinin sonucu olarak et fiyatlarının düşüklüğüne mukabil süt ürünleri fiyatlarının göreceli olarak yüksekliği öne çıkmaktadır. Bir kilo çebiç etinin karşılığı 9 kg buğday olmasına karşın, bir kg peynirin karşılığı ise 17,5 kg buğdaydır. Süt ürünlerinin et fiyatlarına göre yüksek olmasında 1930 senesindeki kuraklığın sonucu olan düşük verimlilik belirleyici olmuştur. Diyarbakır-Siverek arasındaki Karacadağ bölgesinde pirinç tarımı yapılmasına rağmen bir kg pirinç yaklaşık olarak yarım kg çebiç etine karşılık gelmektedir. Bu durum pirinç üretiminin sadece yüksek gelir seviyesine sahip bireylere hitap ettiğinin de göstergesidir.

Tarımsal imalatlardan yağ fiyatlarının yüksekliği de dikkatleri çekmektedir. Bölgede imalatı bulunan sadeyağ ve iç yağların fiyatları bile oldukça yüksek düzeydedir. İç yağının fiyatı bile bir kg koyun etine eşit düzeydedir. Diyarbakır'da yağ piyasasında öne çıkan emtiadan olan Kilis zeytinyağının fiyatı da et fiyatının yaklaşık olarak iki katı kadardır.

Diyarbakır'da temel gıda ürünlerinin fiyatları ve değişimlerinin belirlenebilmesi bakımından 1932 senesi verileriyle karşılaştırma önem arz edecektir.

Gazi

Tablo:18 Temel Tarımsal Ürünlerinin ortalama fiyatları(kuruş /kg)/1932

Buğday	Arpa	Ekmek	Nohut	Mercimek	Pirinç	Koyun Eti	Keçi Eti	Sığır Eti	Sade Yağ
4,20	3,50	4	6	4.50	22	25	20	18	55

Kaynak: BCA, 69/457/2, Sene; 1932 verilerinden hazırlanmıştır.

1930 senesi fiyatlarıyla karşılaştırıldığında tahıl fiyatları istikrarlı bir seyir izlemişken et fiyatlarında ise %50 seviyesine yakın bir fiyat gerilemesi söz konusu olmuştur. Et fiyatlarında gerilemenin olduğu bu dönem, Birinci Umum Müfettişlik teşkilatınca küresel ekonomik buhran etkilerinin bölgede ciddi olarak hissedildiği bir döneme de karşılık gelmektedir. Bu bağlamda et fiyatları oluşumunun Ulusal ve uluslararası ticarete daha duyarlı olduğu sonucuna ulaşmak da mümkün olacaktır. Bu dönemde 2 yaşındaki bir koyunun fiyatı asgari 4,20 lira, azami 2,75 lira ken, keçinin fiyatı ise asgari 2 lira azami ise 2,25 lira olarak gerçekleşmiştir. Canlı hayvan ile et fiyatlarının karşılaştırılması halinde hayvan ağırlıklarının oldukça düşük düzeylerde olduğu da belirlenmektedir⁵⁶.

Cumhuriyetin ilk yıllarında dış ticaret dengesi hükümetin temel hedeflerinden olmuştur. Dış ticarete açık verilmemesi temel bir ekonomik hedef olup bu hedefe ulaşılmasında ikili dış ticaret anlaşmalarına dayalı anlayışın hâkim olması belirleyici olmuştur. Türkiye'nin 1931'deki ihracat ve ithalat verileri sırasıyla 127275000 TL ile 126660000 TL'dir.⁵⁷ Ülke genelinde bölgeler arası ve dış ticaretle ilgili verilerinin derlenmesi mevcut durumun takip edilebilmesi adına önem arz edecektir. Tarımsal ürünler piyasasıyla birlikte bölgenin genel ticaret yapısıyla ilgili verilerin derlenmesine Birinci Umum Müfettişlik Bölgesince 1932'de başlanacaktır. 1932 senesi itibarıyla bölge dışı satışlar ve bölge dışı alışlar aşağıdaki tabloda gösterildiği gibi gerçekleşmiştir;

Tablo:19 Birinci Umum Müfettişlik Bölgesinin Dış Ticareti/ 1932 Senesi

Vilayet	Üretim/TL	İhracat/TL	İthalat/TL
Diyarbakır	3365650	1017177	924198
Urfa	3679100	422600	322113
Elâziz	2230150	217549	573100
Siirt	2200000	198000	108700
Muş	786271	29135	32500
Van	2971172	219655	111680
Hakkâri	182352	34538	74438
Bayezit	589168	263120	312125
Mardin	3 820325	197169	267017
Birecik	720887	999562	874701
Bitlis	-----	985025	995899
Yekûn	20545075	4583530	4601471

Kaynak: İhracat ve ithalat rakamlarının günümüz anlamında karşılığının bulunması dönemin koşullarında bir mal sepetinin oluşturularak günümüzle karşılaştırma yapmak

⁵⁶ BCA, 69/457/15, Sene; 1932.

⁵⁷ Avni Zarakolu, "1929/30 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri ", Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişimi, AÜSF ve Türkiye Ekonomi Kurumu, Ankara, 1982, ss.89-104.

anlamalı olabilecektir. Her ne kadar bir mal sepetini temsil etmese de en azından bir fikir verebilmesi bakımından bu dönemde buğdayın kg'ı 4, koyun etinin kg'ı ise 25 kuruştur. BCA, 69/457/15, Sene;1932.

Diyarbakır'ın merkezinde bulunduğu 1932'de bölge dışına yapılan her türlü satım faaliyeti ihracat, her türlü alım faaliyeti de ithalat olarak değerlendirilmiştir. İhracın yarısı ülke dâhiline yapılırken kalan kısmı ise ülke dışı satımın konusunu oluşturmaktadır⁵⁸.

İhracat Ürünleri; Buğday, arpa, darı, mısır, pirinç, nohut, mercimek, bulgur, un, iç yağı, sadeyağ, haşhaş, mazı, pamuk yün yapağı, keçi kılı, bağırsak, kuru üzüm, kur kayısı, ceviz, zerdali çekirdeği, pestil, badem, acı badem, bal, bal mumu, hurda bakır, ipek böceği tohumu, ipekli mantın Ve puşi, hayvan derileri, ham kendir ve İpten oluşmaktadır.

İthal edilen ürünler ise; Manifatura, çuha, yünlü kumaşlar, sabun, şeker, kahve, çay, kalay, nişadır, teneke, ham bakır, kenevir ipi, demir kürek, demir çivi, gaz, benzin, deri, kösele, çuval - teliz, hırdavat, tuhafiyeye, camus derisi, demir levha, tahta çivisi, cam, kına, iplik kurşun, çinko ve tuzdan oluşmaktadır.

2.3.2.Sanayi

Osmanlı döneminde Diyarbakır dokumacılık sektörüyle öne çıkan yerlerdendir. Diyarbakırlı dokuma imalatçıları 18.yüzyılın sonuna kadar olan süreçte uluslararası ticarete konu olabilecek düzeyde imalat yapabilmekteydiler. Her ne kadar 19.yüzyıl başında bu üstünlüklerini kaybetmeye başlamışlarsa da yakın çevrelerindeki Bitlis, Van, Harput, Erzurum ve Bağdat pazarlarına yönelerek, 1914'e kadar ki süreçte sürekli olarak büyüme eğilimini gösterebilmişlerdir⁵⁹. Diyarbakır dokuma imalatının başarısında üretim maliyetlerini düşürücü tedbirlerin olumlu karşılık bulması da belirleyici olmuştur. Bu tedbirler ithal İngiliz ipliği kullanmaları, çivit kullanımıyla gerçekleştirdikleri boyama teknikleri, kırsal kesimin üretim sürecine katılması ve 1830'dan itibaren başlayan ithal ipek yerine ipek böcekçiliğini Diyarbakır'da başlatarak yerel girdi kullanmalarıydı⁶⁰. İpekçiliğin faaliyete geçmesiyle birlikte 1860'lara gelindiğinde senelik ipek üretimi 15 tona kadar çıkmıştır. Bu dönemde dokumacılık 19 iş kolunda faaliyet gösteren 678 atölyede gerçekleştirilmektedir⁶¹. Atölyelerdeki dokuma tezgâhlarının sayısı ise İngiliz kaynaklarına göre 2920 kadardır⁶². Küresel bir kriz yaşandığı 1873-96 yılları arasında fiyatların genel seviyesinin düştüğü bir ortamda Diyarbakırlı dokumacılar, 1830'lardan itibaren maliyetleri düşürme yönündeki tedbirlerinin karşılığını almaya başladılar. İthalattaki tıkanmalar üzerine yerel pamuk ipliğinin de kullanıldığı bu dönemde üretimin ağırlık merkezini pamuklu dokumalar almaya

58 BCA, 69/457/15, Sene; 1932.

59 Donald Quataert, Osmanlı İmalat Sektörü, Çev; Tansel Güney, İletişim, İstanbul, 1999, s.123.

60 Donald Quataert, *a.g.e.*, s.74.

61 Donald Quataert, *a.g.e.*, s.120.

62 Donald Quataert, *a.g.e.*, s.125.

Gazi

Akademik
Bakış

161

Cilt 7 Sayı 13
Kış 2013

başlamıştır⁶³. Diyarbakır'da dokumacılık 1914'e kadar olan süreçte sürekli olarak büyüme eğilimi gösterecektir⁶⁴. Diyarbakır dokumacılık sektörü sanayi devrimi koşullarından sonraki süreçte bile, köklü üretim kültüründen dolayı esneklik göstererek varlığını devam ettirebilmiştir⁶⁵.

Cumhuriyet sürecine geçiş aşamasında vilayet sanayiinin durumu aşağıda görüldüğü gibidir;

Tablo:20 Diyarbakır'da Sanayi Gruplarında İşletme Sayıları ve Çalışanlar Sayısı/1927

Yer	Tarıma dayalı sanayi		Dokuma sanayii		Sair bitkisel madde ve ağaç mamulleri sanayii		İnşaat Sektörü		Maden ve maden işletmesi sanayii ile makine imalatı	
	İşletme Sayısı	Çalışan Sayısı	İşletme Sayısı	Çalışan Sayısı	İşletme Sayısı	Çalışan Sayısı	İşletme Sayısı	Çalışan Sayısı	İşletme Sayısı	Çalışan Sayısı
Merkez	283	1 019	144	751	47	131	13	122	113	332
Çermik	15	62	51	195	1	3	8	445	2	11
Silvan	13	27	2	8	-	-	1	3	-	-
Ergani	15	18	2	3	-	-	-	-	6	8
Kulp	7	14	-	-	1	1	-	-	6	10
Lice	15	19	-	-	1	1	-	-	6	15
Toplam	348	1159	199	957	50	136	22	570	133	376
Türkiye geneli	28439	110480	9353	48025	7896	24264	2877	12345	14752	33866

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1927 Sanayi Tahriri, s. 9 ve s. 39'deki verilerden düzenlenmiştir.

Diyarbakır sanayinde öncelikli sektör tarıma dayalı sanayi ve sonrasında da dokuma sanayiidir. Bu sektörlerden dokumacılık Dünya savaşına kadar olan süreçte şehir ekonomisindeki ağırlıklı konumu sürdürübilmiştir. Dokuma sanayinde şehir merkezinde 199 işyerinde 751 çalışına karşın diğer önemli dokumacılık merkezi olan Çermik'te de 195 çalışan bulunmaktadır. Dokumacılık faaliyetlerinde düşük istihdama dayalı atölye üretimleri öne çıkmıştır. Diyarbakır'da dokuma atölyelerinin 19'unda tek kişi çalışmasına karşın 63'e atölyede 2-3 ve 4-5 kişi istihdam imkanı bulmuştur. Aile efradıyla çalışan atölye sayısı ise 3 adettir. İki atölyede de 11-20 ile 21-50 kişi arasında çalışan bulunmaktadır. 51'den fazla istihdamı bulunan atölye ise mevcut değildir⁶⁶. Kü-

63 Dokumacılık sektörünün gelişimi 20.yüzyıl başlarında pamuklu dokumaların lehine olması-na karşın ipekli dokumaların ise aleyhine gerçekleşecektir. Donald Quataert, a.g.e., s.127.

64 Donald Quataert, a.g.e.,s.123.

65 Donald Quataert, a.g.e.,s.301.

66 Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1927 Sanayi Tahriri, s.47.

Görüş

çük işletmeciliğin egemen olduğu dokuma sanayi gerek atölye sayısı gerekse toplam istihdam bakımından 1914'deki seviyesinin oldukça uzağında kalmıştır. Bu durumun açıklanmasında savaş dönemi koşullarındaki olumsuzluklar belirleyici olabilir.

Diyarbakır sanayinde tarihsel bir geçmişi olan Ergani Bakır işletmesinin varlığına rağmen maden çıkarma ve işletimi sektöründe faaliyet gösterebilen işletme sayısı Ergani ve Lice'deki birer adet işletmeden ibarettir. Ergani'de istihdam edilen işçi sayısı 1, Lice'deki işletmede istihdam edilen işçi sayısı ise 13 kişiden ibarettir⁶⁷. Madencilikteki düşük istihdamda Ergani madeni işletmesinin 1850'li yıllardan itibaren verimlilik kaybından dolayı kapanması da belirleyici olmuştur⁶⁸.

Diyarbakır sanayindeki mevcut durumun belirlenmesi ekonomi politikasında devletin izleyebileceği stratejinin belirlenebilmesi bakımından da önem arz etmektedir. Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın kaçakçılıkla mücadelede alınması gereken tedbirler konusunda Güneydoğu vilayetlerine 1931'de gerçekleştirdiği inceleme gezisinde Diyarbakır sanayinin durumu da değerlendirilmiştir. Kaya'nın raporunda Gaziantep ve Diyarbakır'ın sahip olduğu köklü kumaş imalatı kültüründen dolayı tekstil sanayinin buralarda teşvik edilmesi görüşü öne çıkmaktadır. Dâhiliye vekiline göre teşvik programlarının başarısı üretim kültürünün varlığını zorunlu kılmakta olup, genel teşvik politikalarının uygulanması halinde başarı hedeflerinin tutturulması oldukça tesadüf olacaktır⁶⁹.

3.Mali Yapı

Cumhuriyetin ilk yıllarında kamusal harcamaların gerçekleştirilmesi tamamen kamusal gelirlerin yeterliliğine göre yapılmaktaydı. Mali disiplini esas alan yaklaşımdan dolayı bütçe dengesinin sağlanabilmesi temel hedeflerden olmuştur. İzlenen maliye politikasının sonucu olarak 1930'a kadar olan süreçte 1925 yılı hariç diğer yıllarda bütçe fazlası sağlanabilmiştir⁷⁰.

Ülke genelinde bütçe denkleğinin sağlanabilmesi vilayetler ölçeğinden başlayacak şekilde mali disiplinin sağlanabilmesini ve bu amaçla vilayet kamusal gelir ve giderlerinin izlenmesini zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda Diyarbakır'da mali yapının izlenebilmesi ve kamusal gelirleri artııcı, giderleri ise disipline edici bir yaklaşımın takip edilmesi işi, vilayetin farklı statüsünden dolayı Umum Müfettişlik idaresi tarafından üstlenilmiştir.

Umum Müfettişlik çalışmalarının etkin hale geldiği 1930'dan sonraki süreçte Diyarbakır'ın kamusal gelirlerinin örneklenmesi 1932 verilerine göre şu şekilde gerçekleşmiştir;

67 Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1927 Sanayi Tahriri, s. 9 .

68 Fahrettin Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban- Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, TTK, Ankara, 1997.

69 BCA, 180/244/6, sene;5/12/1931.

70 Hasan Türkal, "Türkiye'de 1923-1930 Yılları Arası Bütçe Politikası ve Uygulamasının Vergi Politikası ve Uygulaması Açısından Değerlendirilmesi", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 44, Sayı 3, Eylül, 2011, ss.85-107.

Gazi

Akademik
Bakış

163

Cilt 7 Sayı 13
Kış 2013

Tablo:21 Diyarbakır Mali Gelirleri(TL)/ 1932

Vergi Türü	Tahakkuk	Tahsilat	Bakaya	Bakaya/Tahsilat
Bina Vergisi	51 466	19527	31939	62
Arazi Vergisi	50709	23891	26918	53
Kazanç Vergisi	44 120	39642	4478	10
Hayvanlar Vergisi	183946	168307	15639	8,5
Veraset Vergisi	3018	3018	-	-
İstihlak Vergisi	1338	1338	-	-
Mahkeme Harçları	5506	5506	-	-
Satılan Emlak	26206	26206	-	-
İcar Bedelleri	4438	1917	2521	56
Ceza Bedelleri	21107	6011	15096	71
Müteferrika	2248	2248	-	-
Sair Varidat	17548	17548	-	-
Toplam	411650	315159	196591	

Kaynak: BCA,69/457/11, Sene;1932 verilerine göre hazırlanmıştır.

Tablodaki verilerde dolaysız vergiler olan bina-arazi, gelir(temettü), hayvan vergilerinin ağırlığı bulunmakta olup dolaysız vergiler toplam vergi gelirlerinin %78'i kadardır. Bu dönemde ülke genelinde dolaysız vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payı %49 kadardır. Diyarbakır'da dolaysız vergilerin ağırlığı vergide adalet prensibi adına olumlu bir göstergedir⁷¹.

Diyarbakır vergi gelirleri içinde hayvan vergisi %45'lik oranıyla ağırlıklı paya sahip olması genel ekonomik faaliyetlerdeki durumun da yansımasıdır.⁷² Bakaya bedelleri bakımından da hayvan vergisi, ağırlıklı vergilerin genel bakiye değerleri karşısında %8,5'luk oranıyla da diğerlerine göre makul bir seviyede gerçekleşmiştir. Bu durum hayvancılığın diğer sektörlerle göre daha etkin vergilendirildiğinin de göstergesidir⁷³.

Osmanlı mali sisteminde ağırlığı olan aşar vergisi ve 1925'e kadar olan süreçte de %78'lik payla en önemli mali enstrüman olarak öne çıkacaktır. Ancak aşar vergisi İzmir İktisat kongresindeki çiftçi grubunun taleplerine uygun olarak 1925'de kaldırılmıştır. Aşarın yerine ikame edilen Mahsulâtı Araziye vergisinin

71 Hasan Türkal, "Türkiye'de 1923-1930 Yılları Arası Bütçe Politikası ve Uygulamasının Vergi Politikası ve Uygulaması Açısından Değerlendirilmesi", *Anne İlaresi Dergisi*, Cilt 44, Sayı 3, 2011, Ankara, 86-107.

72 Arazi vergisi geliri, arsa rayiç değerlerinin gelir getirenler için 1/1000'ü, gelir getirmeyenlerin ise 5/1000'ü üzerinden alınmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğunun geleneksel vergilerinden olan ağnam resmi 1924'de 410 sayılı yasayla "sayım ve hayvanlar vergisi" olarak tahsil edilmeye başlanmıştır. Hayvan vergisi mükellefleri hayvan sahipleri olup bunlar her yıl 1-15 Haziran tarihleri arasında mahallerindeki muhtarlıklarda mevcut olan hayvan sayım defterlerine mevcut varlıklarını beyan etme yükümlülüğü altındadırlar. Vergi iki taksitte tahsil edilmekte olup ilk taksit ödemelerinin zamanı küçükbaşlar için Haziran büyükbaşlar için ise Eylül aylarıdır. İkinci taksit ödemeleri ise müteakip aydır. Hayvan vergisinin dolaysız vergilerdeki oranı 1932'de %33,8 1933'de ise %33,7'dir. Kemal Turan, "Atatürk Döneminde Maliye Politikasında Tarım Kesiminin Yeri", *Maliye Dergisi*, 1981, Ankara, ss. 291-319.

73 BCA, 69/457/11, Sene;1932.

1926-27 bütçesindeki karşılığı ise %10'dan ibarettir⁷⁴. Diyarbakır örneğinde görüleceği üzere Mahsulâtı Araziye vergisinin karşılığı olan Arazi vergisi toplam gelirler içindeki Türkiye ortalamasına yakın bir değer olan %12 olarak gerçekleşmiştir. Aşarın kaldırılması ve yerine konan arazi vergisinin Diyarbakır'da mali gelirleri azaltıcı etkisi açıktır. Aşarın tasfiyesiyle her ne kadar toplumun genelini oluşturan köylü kesimi üzerinden toplam refahın artırılması temel amaçsa da, modernleşmeci bir sürecin başlangıcında toplumsal desteğin sağlanabilmesi de hedeflenmiş olmalıdır.

Diyarbakır'da vergi hâsılatında bakaya sorunu temel problemlerden biri olarak öne çıkmıştır. Diyarbakır'da 1926'dan 1931'e kadar olan beş yıllık süreçte birikmiş olan genel bakiyeden 1932'de gerçekleştirilebilen tahsilâtın oranı ancak %5 seviyesinde kalmıştır. Birinci Umum Müfettişi Hilmi Beyin Başvekâlet için hazırlamış olduğu mali raporda bakaya tahsilâtlarının üzerine gidilmemesinin halkı devlete karşı soğutacağı uyarısına yer verilmiştir. Aynı raporda bakaya bedelleri üzerinde öncelikle tahakkuk eden birikmiş faizlerin af edilmesi de önerilmektedir. Önerilen diğer bir husus da beş yılı aşkın süredir tahsil edilemeyen karşılıkların genel varidat hesabından mahsuplarının gerçekleştirilmesidir.

Diyarbakır'ın merkezinde bulunduğu Birinci Umum Müfettişliğin genelinde dolaylı ve dolaysız kamu gelirlerinin kamusal harcamaları karşılama oranı ancak %45 kadardır⁷⁵. Gelir ve gider arasındaki fark her ay Maliye idaresi tarafından müfettişlik idaresince gönderilen 200 000 kuruşluk muavenet bedeliyle karşılanmaktadır. Muavenet bedelinin Diyarbakır ile diğer vilayetlere tahsisi ise müfettişlik idaresinin tasarrufuyla gerçekleştirilmektedir⁷⁶.

Mali disiplinin sağlanmasında kamusal gelirler kadar giderlerin disipline edilmesi de öncelikli hedeflerden olmuştur. Bu bağlamda yatırım harcamalarında merkezi idarenin yerel idare karşısında etkinliğinin artırılması yönünde yaklaşımlar müfettişlik mercii tarafından öne çıkarılmıştır⁷⁷. Umum müfettişliğin kamusal harcamaların disipline edilmesinde kendi yetkilerinin artırılması

74 Süleyman Yaşar, "Türk Maliyesinde Devrim; Aşarın Kaldırılması", *Maliye Dergisi*, Maliye Tetkik Kurulu, Ankara, 1981, ss.249-257.

75 Bütçe giderlerini 1930'a kadar olan süreçte %19-30 arasını savunma, %7,5-15,8 arasını bayındırlık, %5-15 arasını Düyunu Umumi giderleri ve en son sırayı ise %3-5 arasında eğitim giderleri oluşturmuştur. Bu yıllarda Düyunu Umumi giderleri Maliye Bakanlığı bütçe giderlerinden daha büyük olarak gerçekleşmiştir. Düyunu Umumiye giderlerinin durumu temel bir bağımsızlık sorunu olarak algılandığından dolayı bütçe fazlası hedeflemesiyle borçların tasfiyesi temel bir politika haline gelmiştir. İsmail Türk, "Atatürk ve Türk Mali Sistemi", Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, A.Ü.S.B.F, Ankara, 1981, ss.7-23.

76 BCA, 69/457/17, Sene; 1933.

77 19.01.1932 tarihli raporda Belediyelerin ve hususi idarelerin 200.000 liralık ve daha büyük inşaatları yaptırma salahiyetlerinin bulunduğu fakat bu idarelerin bu inşaatları başarma kabiliyetlerinden yoksun olduğu belirtilmektedir. Bu sebeple heba olan bu paraların kısmen olsun kurtarılabilmesi için inşaat ve tesisatın merkezde teşkil edilebilecek (Mesela Nafia Vekâleti'nde) mütehasşis bir idarenin nezdinde olması teklif edilmiştir. BCA, 69/457/11, Sene;1932.

yerine merkezileşme yönündeki tavsiye önerileri, idarenin gelecek dönemlerde de varlığının devam etmesi yönünde beklentilerinin olmamasının göstergesidir.

Diyarbakır'da 30'ların başlangıcında kamusal gelirleri arttırma yönünde eğilimler idarece yüksek olmasına rağmen hedeflerin gerçekleşmesi mümkün olmayacaktır. Dünya ekonomik buhranı etiklerinin oldukça etkin olarak hissedildiği 1931 ve 1932 senelerinde kamusal giderlerin durumu önceki yılların seviyelerini sürdürmesine karşın gelir seviyesinde ise azalma gerçekleşmiştir⁷⁸. Mali gelirlerin arttırılamamasında tarım sektöründeki yapısal sorunların aşılabilmesi belirleyicidir. Öne çıkan sorunlardan biri de küresel ekonomik krizin tarımsal fiyatlar üzerindeki daraltıcı etkilerinin belirleyici olmasıdır.

Mali sistemdeki uygulama sorunları da kamusal gelirlerdeki atırcı girişimleri sınırlandırmaktadır. Uygulama sorunlarının giderilmesi için Birinci Müfettişlik idaresi tarafına valilikleri de bağlayıcı olacak yönde tedbirler alma, murakabe ve idari tedbir konularındaki yetkiler Başvekâlet tarafından verilmiştir. Bu bağlamda hazırlanan murakabe raporlarının birinde valilikler ve idarelerden kaynaklanan sorunlar kısaca şu başlıklar altında belirlenmiştir⁷⁹;

- Müfettişlik makamı tarafından her ne kadar Diyarbakır ve diğer bölge valiliklerine gelirlerin arttırılması bakımından talimatlar verilmişse de, bu idareler bakımından mali sorunlara tali birer unsur gibi bakılmış ve gerekli tedbirler alınamamıştır.
- Maliye memurları hem niteliksel⁸⁰ hem de niceliksel⁸¹ olarak yeterli olmamalarından dolayı etkin denetim yapamamaktadırlar.
- Maliyede kayıtlar düzenli olarak yapılmamakta olup özellikle devir kayıtlarında ciddi ihmaller söz konusudur⁸².
- Diyarbakır'da mali gelirlerin arttırılamamasında temel sorunlardan biri de vatandaşların vergiye karşı olan duyarsızlıklarıdır. Toplumsal kültürde de vergi ödemeyenlere karşı tepki gösterilmemektedir⁸³.

78 BCA, 69/457/6, Sene; 1932.

79 BCA, 69/457/6, Sene; 1932.

80 Memurlarda nitelik sorununun somutlaştırılması için Birinci Umum müfettişi İbrahim Tali'nin yürütmüş olduğu bir soruşturma üzerinden örneklemede bulunulmuştur. Ancak bazı memurların nitelik yetersizlikleriyle ilgili değerlendirmelerde performanslarına yönelik değerlendirmelerden ziyade hal ve hareketlerine yönelik değerlendirmeler öne çıkarılmıştır. Mesela yapılan teftişte tahakkuk memuru Abdülkadir ile şube katibi Mustafa Efendilerin mesaiye 15 dakika geç gelmiş olmaları belirtilmiştir. "Hatta Mustafa Efendiye nerede olduğu sorulduğunda elinde sürahi de olduğu halde Maliye karşısındaki çeşmeden su almaya gittini" bile ifade edebilmiştir. Memurlardaki lakayt hareketlerin yerinde tespit edilmesi üzerine ilgili şahıslara maaşlarından 3 yevmiye kesme cezası kararlılıkla tatbik edilmiştir. BCA, 69/459/6, Sene; 1932.

81 Önemli vergi gelirlerinden olan hayvan vergisi tahsili için görevli olan memur sayısı 8 süvari tahsilatlarından oluşmaktadır. Her bir memurun tahsilât için bir köye senede birer defa gitmeleri gerekirken buna bile imkân bulunmamaktadır. BCA, 69/457/11, Sene; 1932.

82 1927-32 seneleri arasında memurlar arasında görev değişikliği sonrasında yapılması gereken devir işlemlerinin yapılmadığı belirlenmektedir. BCA, 69/457/11, Sene; 1932.

83 Diyarbakır eşrafından Hacı Niyazi Bey, Muharremzadeler, Gevranizadeler, Cerciş Ağzadeler ve Zülfizadeler gibi ailelerin ileri gelenleri bile tahakkuk eden vergilerini yasal takibat sürecine

Görsel

Akademik
Bakış

166

Cilt 7 Sayı 13
Kış 2013

- Vatandaşların vergi ödememe alışkanlıklarındaki yetersizlikler sadece vergi oranlarının yüksek olmasından kaynaklanmakta olup bölgede vergi ödeme alışkanlığının da bulunmamasının sonucudur.
- Vergi tahsilâtlarının gerçekleştirilmesinde yasal takiplerin uygulanması olağan hale gelmiştir. Ancak bu durum tahsilât giderlerini arttırmanın yanında zaman kaybına da sebep olmaktadır⁸⁴.
- Bakaya kalan vergilere karşı ödeme alışkanlığı olmayıp, ilgili sene vergi borcu ödendiği takdirde vergi yükümlülüklerin kalkacağına inanılmaktadır.
- Vergi ödeme direnci şehirlielerde köylülere göre daha yüksektir⁸⁵.

Cumhuriyetin ilk yıllarında vergi gelirleri tüm gelir gruplarını kapsamanın uzağında kalmıştır. Bu durumun sebebi vergi dairesinin yetersizliği, ticarileşmenin sınırlılığı ve ticari hayatta takasın parasal ekonomi karşısındaki ağırlığından kaynaklanmaktadır⁸⁶. Mali sistemde Türkiye genelindeki yapısal sorunlar Diyarbakır örneğinde de geçerlidir.

Sonuç

Cumhuriyet dönemine geçiş aşamasında iktisadi gelişmişliğin tahlilinde bölgenin demografik yapısının nitelik ve nicelik yönünden analizi önem arz etmektedir.

Diyarbakır tarihsel süreçte demografik olarak çeşitliliği olan bir yapıyı temsil etmektedir. Ancak dinsel ölçekte nüfusun bileşiminde Cumhuriyet öncesi süreçte olduğu gibi sonrasında da Müslüman nüfusun yoğunluğu öne çıkmaktadır. Demografik yapının analitiğini temsil eden anadillere göre olan yapıda ise Kürtçe anadilinin diğer dillere göre daha yaygın olduğu görülmektedir. Ancak kaza merkezleri ve çevrelerinde Kürtçe kullanımının hâkimiyetine rağmen şehir merkezi ve şehirleşme seviyesinin diğer kazalar göre daha yüksek olduğu Ergani kazasında Türkçe kullanım oranlarının yüksekliği öne çıkmaktadır. Gayrimüslim nüfusun miktarı ve aile içi kullanılan dil verileri karşılaştırıldığında ise bu kesim arasında da Türkçe kullanımının yaygınlığı öne çıkmaktadır. Okullaşma seviyesi üzerinden yapılacak bir tahlilde de okur-yazarlık oranının

girmeksizin ödemekten imtina etmektedirler. BCA, 69/457/11, Sene; 1932.

84 Yasal takibat uygulanan 898 kişiden tahsilat yapılamamış ve bunlar hakkında haciz işlemleri başlatılmıştır. Takibatlar sonucunda 34 kişi hakkında da tutuklama kararı çıkarılmıştır. BCA, 69/457/11, Sene; 1932.

85 Diyarbakır vergi gelirlerinde önemli ağırlığı bulunan hayvan vergisi bakayalarının dört sene öncesine kadar tahsilat süreci başlamıştır. Akpınar nahiyesinden başlamış ve bakayaların taksitlendirilerek başarılı şekilde tahsiline 1932'de başlanmıştır. Kırsal kesimde sağlanan başarının sebebi ceza miktarlarının yüksekliği ve tahsilattaki kararlılığın ortaya konulabilmesidir. Ancak şehirlerde bina vergilerinin tahsilatında açık bir başarısızlık bulunmaktadır. Bina vergisinin düşük oranlı olması ve cezalarının da caydırıcı olmaması, bu verginin tahakkuk aşamasına gelmesinde belirleyici olan muhtar ve ihtiyar meclislerine ciddi yaptırımlara maruz kalmamaları belirleyici unsurlar olarak öne çıkmaktadır.

86 Hasan Türkal, "Türkiye'de 1923-1930 Yılları Arası Bütçe Politikası ve Uygulamasının Vergi Politikası ve Uygulaması Açısından Değerlendirilmesi", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 44, Sayı 3, 2011, Ankara, 86-107.

Gazi

Akademik
Bakış

167

Cilt 7 Sayı 13
Kış 2013

düşüklüğü ile okullaşma seviyesinin sınırlılığı faktörleri dikkate alındığında ise eğitimin dil kullanımı üzerinde dönüştürücü etkisinin sınırlılığı öne çıkmaktadır. Bu bağlamda en çok kullanılan diller olan Kürtçe ve Türkçe kullanım seviyelerinin şekillenmesinde şehir ve kırsal kültürü ayırımı belirleyici olmaktadır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında en fazla faal iş gücü olarak tanımlanabilecek 20-45 yaş aralığında kadın nüfusu erkek nüfusundan daha yoğundur. Bu durum savaş koşullarının sebep olduğu demografik tahribattan kaynaklanmıştır. Fakat bu dönemlerden sonraki süreç olan 20 yaş altı gruplarda erkek nüfus giderek artma eğilimi göstermiştir. Yani demografik yapıdaki cinsel temelli denge sorunu tabii mecrasında dengelenmeye başlamıştır.

Demografik yapının niteliğinin belirlenmesini temsil eden okur-yazarlık oranı seviyesi, düşük bir oranı temsil eden Türkiye ortalamasının bile oldukça altında bir seviyede bulunmuştur. Düşük seviyelerdeki okur-yazarlık oranında temel eğitimin yaygınlaşmamış olması kadar geleneksel eğitim kurumlarında verilen eğitimlerinin de sınırlılığı belirleyici olmuştur. Okur-yazarlık seviyesinde öne çıkan yapısal unsurlardan biri de kırsal kesim ve kadınlar yönünden aleyhte bir eğilimin olmasıdır.

Diyarbakır iktisadi hayatında ülke genelinin temel karakteristik özelliğine uygun olarak tarım kesimi öne çıkmaktadır. Ancak çiftçilik faaliyetleri ekim yapabilen alanların oldukça sınırlı bir kısmında yürütülmektedir. Çiftçilik faaliyetlerinin merkezinde tahıl üretimi olup, ekim alanlarının miktarları ise geleneksel bir metotla bir çiftçi ailesinin kullanabileceği ölçeklere sahiptir. Köylülerin arazi yeterlilikleri kadar koşum, çeki hayvanı gibi üretim girdilerinin sayısında da yeterlilik bulunmaktadır. Ancak üretim girdilerinin miktar olarak yeterlilik karşısında verimlilik değerleri oldukça sınırlıdır. Tarımsal faaliyetlerde geçimlik bir ekonominin unsurlarını temsil eden üretim çeşitliliğinin sınırlı olmasında teknik girdi, sermaye ve teknik bilgi yetersizliği sorunları öne çıkmaktadır. İleri tarım tekniklerinin kullanılamamış olmasından dolayı nadase bırakılan topraklarda da yoğunluk öne çıkmaktadır. Ancak bu üretim ilişkisinin sonucu olarak hayvancılık faaliyetleri köylerde çiftçiliği tamamlayıcı bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında Diyarbakır tarımında hayvancılık faaliyetleri öncelikli sektör halinde olmuştur.

Sanayi kesiminde sermaye girdisi, teknik yetersizlik ve pazarlama imkânlarının yetersizliğinden dolayı yerele dönük üretim öne çıkmıştır. Diyarbakır'ın geleneksel sanayi sektörü olan dokumacılık faaliyetleri ise 1914 senesi kapasitesinin oldukça gerisine düşmüştür. Bu durum bölgesel ve ulusal Pazar bütünleşmesi sorununun da ötesinde Dünya Savaşı sürecinin ekonomik hayata da yansıyan tahripkâr etkisinin sonucudur.

Diyarbakır'ın iktisadi gelişiminde en önemli itici güç olması beklenen kamusal destek ve müdahaleciliğin çerçevesini ise politik tercihler belirlemiştir. Ancak Diyarbakır'da kamusal yatırımlar mali gelirlerin sınırlılığı sorunuyla karşılaşacaktır. Cumhuriyet döneminin kuruluş aşamasında mali disiplini

Görüş

merkeze alan politik tercihlerin sonucu olarak kamusal yatırımların sınırlılığı sorunu yaşanmıştır. Kamusal gelirlerin sınırlı kalmasında üretim ilişkilerinin sınırlılığı kadar, mali yapının etkin olarak örgütlenememiş olması ve halkın vergi psikolojisi gibi faktörler de öne çıkmaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında Şeyh Said isyanının meydana gelmesinin sonucu olarak Diyarbakır'da idari, mali ve iktisadi yönetiminde farklı bir anlayış uygulamaya girecektir. Bu farklılığı temsil eden birinci umum müfettişliğin 1927'de kurulmasıyla ilgili birimin merkezi Diyarbakır olacaktır. Her ne kadar bu idari yapılanma, bölgede sorunlarının yerinde ve ivedilikle çözülmesi için genişletilmiş yetkilere sahip olsa da beklentiler yeterince gerçekleşmeyecektir. Müfettişlik çalışma usulü bakımından kamu harcamalarının disipline edilmesinde merkezi idareye yol gösterici, tarımsal kesimde de kaynak sağlayıcı bir konumda olacaktır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Diyarbakır ve çevresinde iktisadi kalkınmanın kırsaldan başlatılması ve ulaşım alt yapısının iyileştirilmesi unsurları öne çıkacaktır. İktisadi- sosyal sorunların merkezinde de bölgenin ülke ve dünya ile entegrasyon sorunu öne çıkacaktır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi , 180/244/6, sene;5/12/1931.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 69/457/15, Sene; 1932.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 69/457/2, Sene; 1932.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 69/457/3, Sene;1932.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 69/454/35, Sene; 1929.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 69/457/11, Sene;1932.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 69/457/17, Sene; 1933.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 69/457/6, Sene; 1932.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi,027-70-7, Sene; 1927.

Kitap ve Makaleler

- Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü(1929), 1927 Tarım Sayımı, Ankara.
Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü(1929), 1927 Umum Nüfus tahriri, Ankara.
Ali Emirî Efendi, *Osmanlı Doğu Vilayetleri*, Yayına Hazırlayanlar; Abdulkadir Yuvalı-Ahmet Halaçoğlu, Babıali Yayıncılık, İstanbul (2008).
ARUOBA,Çelik, “*Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Türkiye'nin Tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar*”, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişimi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Türkiye Ekonomi Kurumu, Ankara (1982) ss.79-88 .
BATI, Yeliz, (2008) , General Kâzım Dirik Ve Trakya Umum Müfettişliği, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
DEMİRTAŞ, Bahaattin, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Eğitim Ve Öğretim(1923-1938), Ankara Üniversitesi *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Ankara ss.65-88.

Gazi

GÖZE KAYA, Dilek ve DURGUN, Ayşe (2009), "1923-1938 Dönemi Atatürk'ün Maliye Politikaları: Bütçe ve Vergi Uygulamaları", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, sayı:19, ss.233-249.

GÜRAN, Tevfik(1998), Osmanlı Tarım Ekonomisi(1880-1914), Eren Yayınları, İstanbul.

KARPAT, Kemal K. (2010),Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Çeviren Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul.

KORHAN, Tuğba(2012), Cumhuriyet döneminde Umum Müfettişlikler İle İlgili Bir Değerlendirme, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (DÜS-BED) ISSN : 1308-6219, Nisan 2012, Yıl-4, ss.134-144.

ÖĞÜT, Tahir(2008), 18-19. Yüzyılda Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

ÖZER, M. Halis (2012), "Cumhuriyetin İlk Yıllarında İktisat Politikalarının Diyarbakır ve Çevresindeki İktisadi Yansımaları(1923- 1935) ", CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 10 Sayı :2, ss.142- 161.

QUATAERT, Donald(1999), Osmanlı İmalat Sektörü, Çev. Tansel Güney, İletişim Kitapevi, İstanbul.

TEZEL, Yahya (2002), Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

TIZLAK, Fahrettin (1997), Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik(1775-1850), TTK, Ankara.

TONGUL, Neriman (2004) "Türk Halk İnkılabı" Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, s.125-126.

TURAN, Kemal(1981), "Atatürk Döneminde Maliye Politikasında Tarım Kesiminin Yeri", Maliye Dergisi, Ankara, s. 291-319.

TÜRKAL, Hasan(2011), "Türkiye'de 1923-1930 Yılları Arası Bütçe Politikası ve Uygulamasının Vergi Politikası ve Uygulaması Açısından Değerlendirilmesi", Amme İdaresi Dergisi, Cilt 44, Sayı 3, Ankara, s.85-107.

TÜRK, İsmail(1981), "Atatürk ve Türk Mali Sistem", Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, A.Ü.S.B.F, Ankara s.7-23.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914,s.28, s. 67,s.72, s.134-211.

Göyünç, Nejat, "Diyarbakır", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 9,İstanbul, 1994, s.465-469.

VARLIK, Bülent, Umumi müfettişler Toplantı Tutanaqları-1936, Dipnot Yayınları.

YAŞAR, Süleyman (1981), Türk Maliyesinde Devrim; Aşarın Kaldırılması", Maliye Dergisi, Ankara, s.249-257.

YILMAZÇELİK, İbrahim (1995), XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), Türk Tarih Kurumu, Ankara.

ZARAKOĞLU, Avni (1981), "1929/30 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri", Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, A.Ü.S.B.F, Ankara, s.89-104.

Görüş

Akademik
Bakış

170

Cilt 7 Sayı 13
Kış 2013